گلدستۂ دانش

تالیف کردۂ

جناب ادیب اریب فاضل لبیب مولٰنا الحاج مولوی محمد محی الدین جعفری

نور اللہ مرقدہٗ

سابق فارسی پروفیسر میور سنٹرل کالج الہ آباد

باہتمام سید عبد الواسع جعفری

در مطبع انوار احمدی واقع الہ آباد مطبوع گردید

 قیمت فی جلد ۱۰ ار

بسم اللہ الرحمن الرحیم

باب اوّل در عدل

حکایت (۱) بدانکه نظام جهان و نسق زمان بعدل حکام منوط است و ثمرهٔ عدل معموری لشکر و کشور مربوط - و بزرگان گفته اند - که رعیت خزانهٔ شاه اند چون خزانه خالی شود شاه محتاج گردد - مثنوی

دانا آن کو ز عقل آگاه است   که رعیت خزانهٔ شاه ست
چون خزانه بمال معمور ست   لشکر شهریار منصور ست

هرگاه که حاکم رنج خویشتن برائے راحت رعایا تواند گزید دلیل ضبط مملکت و حفظ رعیت باشد و الا بر عکس آن قطعه

گرگ نیارد که برد گوسفند   شفقت چوپان چو بود بر گله
ورنه بود گرگ چه حاجت بود   خود گله راست ز چوپان گله

حکایت (۲) آورده اند که نعمان بن منذر ملکی بود در عرب قریب العهد باسلام پیش از منصب حکومت متنعم بودے و جامهائے نفیس پوشیدے

و پہلو جز در زیر ننهادے - چوں حکومت یافت جامۂ پشمین پوشید و دیگر در تنعم نکوشید که - اِنَّ الاٰنَ حُرِّمَتْ عَلَیَّ اللَّذَّاتُ - قطعه

ترک آسائش خود باید کرد   حاکمے کو علم حکم افراشت
خواب در دیدۂ او چوں آید   هر کرا پاسِ جہاں باید داشت

حکایت - ہمے آورده اند که یکے از ملوک روزگار وقت لشکار میرفت بدیہے رسید - درویشے بیروں آمد و عنان اسپ شاه بگرفت و رخ نیاز بر خاک مالید که در پائے پیل ظلم افتاده ام پا بساط عدل در نورد و داد پیادۂ مظلوم از ظالم فرزین رفتار ستان که بعقاب عقاب جانور دار تو گرفتارم - شاه بفرمود تا جانور دار را حاضر آوردند تفحص فرمود حق بطرفِ متظلم بود داد وے بداد و انصافِ وے بستاند - بعد از وفات شاه بزرگے او را بخواب دید که در سرائے بہشت میخرامید و میگفت بسبب یک ساعت عدل گناه پنجاه ساله عفو کردند -

قطعه

بدانکه هفت کروه اند زیر سایۂ عرش   بحکم نص پیمبر یکے شہ عادل
دوم جوان نکو اعتقاد با پرہیز   دگر دو یارِ موافق بکار دیں یکدل
دگر کسے که ز خشیت خدا بیاد کند   سحاب دیدۂ او در زمان شود سائل
دگر کسے که نمازِ فریضه بگزارد   دلش بوقت نماز دگر بود مائل
دگر کسے که بمکرِ زناں نگردد چوں   در آید از درِ او ماہروے مہرگسل

دگر کسے کہ زکاتے دہد بمسکینان　　بداں مثابہ کہ باشند خلق ازو غافل

حکایت۔ ۴۔ منظومہ

آن شنیدستی کہ مردِ دادخواہ　　گفت روزے با وزیر بادشاہ

کائے وزیر افتاد کار مشکلم　　برکشا ایں قفل دشوار از دلم

گفت کارے دارم اکنون بازگرد　　تا شوم فارغ ز کارا اے نیک مرد

مستمندش گفت کائے با کار و بار　　وقت بیکاری مرا با تو چہ کار

شغل من با تو ز مشغولی تست　　گر نداری شغل معزولی تست

کارِ مسکینان بساز اے کارساز　　تا بسازد جملہ کارت کارساز

حکایت۔ ۴۔ طائفۂ بزازان بہیئت دانشمندان نزدیک سلطان

مظفرالدین کرمانی درآمد۔ با دراعہ ہا چوں عرصۂ حرص فراخ و دستار ہا چوں میدانِ آز دراز۔ سلطان از حسن اعتقاد در حق ایشان تعظیم واجبی بجا آورد۔ چوں بنظر شریف دید کہ معنی موافق صورت نیست و ہیئت مطابق سیرت نے در فکر افتاد۔

شعر

علم ناخواندہ چو تفسیر و روایت گوید　　راست آنست کہ بر سبلت خود میخندد

یکے از ندماء ناصیۂ سلطان اثر تغیر بدید و گفت۔ ایں جماعت را اگر اشارت رود سیاست کنند۔ ملک فرمود کہ ایشان برائے امان بدیں

بہیئت آمدہ اند - ہیچکو نباشد کہ ایشاں را عذاب کنم - اما ہر کسے را لباسے مقرر فرمایید تا صورت مطابق معنی باشد - قطعہ

برخراشد کسے زیں مرصع لذ ند ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ بنہد بر سر وے مروم عاقل پالاں
ہر کسے لائق کارے ولباسے گیرند ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ خرقہ درویش و قبا رند وکلیم ابدالاں

حکایت - ۴- شیخ شہاب الدین سہروردی را با تمغاچی ندیم سلطان خصومتے افتاد - ندیم گفت امروز حال تو با سلطان بگویم شیخ گفت امشب حال تو بارحماں بگویم - نظم

ہر کسے روے بچیزے آرند ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ حاجت خویش بدو بردارند
در گہت قبلۂ درویشاں ست ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ حضرتت مرہم دلریشاں ست

ندیم بامداد پیش سلطان رفت و گفت - سالوسے را در مملکت رہا کردہ کہ ندیم ترا می آزارد - سلطان گفت فردا حکم کردہ شود - شیخ نماز خفتن گزاردہ سجادہ در خلوت بینداخت و بحضرت حق پرداخت و گفت ظالمے را گذاشتۂ تا بندگان ترا می رنجاند از گوشۂ صومعہ آوازے شنید کہ امشب ایں حکم کردہ شود - قطعہ

از در دستور و شحنہ ہیچ نکشاید ترا ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ روے عجز آور بدرگاہ خدائے ذوالجلال
حیف باشد رقعۂ حاجات خود بر داشتن ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ ‏ جز بقصوے کہ در ملکش نباشد انتقال

چوں سحر شد ندیم راتپ گرفت و بامداد کالبد سرد کرد - سلطان نزدیک

شیخ آمد و عذر خواست۔ شیخ گفت او را معبودے بود و مرا نیز معبودے ہر دو حاجت خود بمعبودان خود با عرض داشتیم۔ معبود من غالب آمد۔ **نظم**

درحقِ گیرودار گریز پاں تا بیابی مراد ہائے زماں
مکش از در گہِ شہان بیداد بندہ اش باش تا شوی آزاد

حکایت ۷۔ آوردہ اند کہ روزے در حضرت ہارون رشید ذکر خوردنیہا میرفت اتفاق کردند کہ ہیچ چیزے از ہریسہ نیست کہ قوت گندم و گوشت دارد و بہترین غذا ہا این ہر دو است۔ **شعر**

بہ یقین داں کہ قوتِ مردم جملہ از گوشت ست و از گندم

ہارون رشید مطبخی را بخواند و حکم کرد۔ کہ فردا باید کہ ہریسہ سازی چوں روز دیگر شد الوان نعمت آورد و ہریسہ نیاورد۔ ہارون گفت چرا ہریسہ نیاوردی۔ گفت فراموش کردم۔ گفت سزاے تو چیست گفت آنچہ خدائے تعالےٰ بآدم کرد۔ **قطعہ**

آدم بسہو کرد خطائے و توبہ کرد زود در گذشت آنکہ خداوند عالم ست
پر آدمی بغفلت اگر ذلّتی رود تو نیز در گذار کہ فرزند آدم ست

گفت آرے راست گفتی۔ پس با تو ہماں کنم کہ بآدم کردند و ترا نیز از خوان سالاری بیروں کردم تا دانستہ باشی۔

حکایت ۸۔ آوردہ اند۔ کہ اسکندر بغرور جہانگیری بطرف چین رفت

ودر قرب شاه چین نزول کرد۔ روزے حاجبے آمد۔ کہ رسول شاه چین
بر در است۔ فرمان داد کہ در آید۔ چون در آمد خدمت کرد و بانشست
اسکندر گفت چہ پیغام داری؟ گفت پادشاه چین چنین فرموده است کہ سخن
در خلوت بگوئی۔ **بیت**

هر کہ خواهد تا نیفتد در بلا　　گو مگو اسرار سلطان برملا

فرمود تا خلوت ساختند۔ چنانکہ بغیر از ایشان کسے دیگر نبود پس گفت پیغام
شاه چین چیست؟ گفت اے سکندر شاه چین منم۔ اسکندر متعجب شد
وگفت چہ دلیر آمدۂ؟ گفت بدانکہ در قدیم الایام مرا با تو عداوتے درمیان
نبود در حق تو قصدے نکرده ام۔ **قطعہ**

اصل عداوت چو در قدیم نباشد　　از دل مردم شود بعد مبدل
ور بود مسرت کان زغلط باز نباشد　　دفع توان کردنش بسر کرده صندا

اسکندر گفت سہ ساله خراج از تو میخواهم۔ گفت قبول کردم۔ آنگاه اسکندر
چون صحبت جواب وے بشنید۔ گفت بعد ازاداے مال حال تو چگونہ
باشد؟ گفت چنانچہ ہر دشمنے کہ من روے آورد و مرا خبر نکند بحملہ اول لشکر
راست آن گرداند گفت دو ساله قناعت کن۔ گفت اگر بیک ساله قناعت
کنم خلل کلی واقع نشود اگرچہ خزانہ خالی شود۔ **نظم**

مال دیوان چو صرف بیہوده　　ابتلا شوند خلق گدا

گر بدهٔ بارِ ضعفت آں طلبد — مردم از خویش ولی کنند ادا

اسکندر گفت بار تفلع ششماهه مدوده. چون عزم مراجعت کرد گفت
می خواهم که فلان روز ملک با خدم وحشم بندگان را سرفراز کند تا انگشت
در نمک زنیم. چون روز موعود شد سکندر بر پشت مرکب نشست و با مواکب
وخیل وحشم جانب چین روان شد. پادشاه چین نیز لشکری جمع کرد که عدد آ
از حصر و اندازه بیرون بود. و عقل از حصر اجزای آن قاصر. و خرد از
عدد احصای آن متقاصر. مائة الوف در سلسلهٔ آحاد بود. و رشتهٔ تسلسل از
مجموع او کمتر افراد. شمار آن را خدا دانستی. قطعه

شاه چون تحریر شد لشکر و عدد آن — رشته تحریر شد قطار اندر قطار
کس نداند شمار و عدد آن — بر زمین الا عدد اسمای آسمان

لشکر سکندر به مقابلهٔ آن اندکی می نمود. چون لشکر شاه چین دائره زده بود
و لشکر اسکندر را در میان آورده بود. پنداشتی که مرکز در میان محیط
است یا مجموع مرکب مشتمل بر بسیط. اسکندر بترسید و کار حرب نساخت تا آنکه
شاه چین در رسید. اسکندر گفت مگر مکر کردی که تا مرا بگیری. شاه چین گفت معاذ الله
که در پادشاهان مکر باشد. زیرا که مکر دلیل عجز است. قطعه

حاکمی کو مکر دستان پیشه کرد — تا در آید کو جهانداری کند
پیشهٔ روباه باشد مکر و زرق — شیر نشنیدم که مکاری کند

گفت پس این همه عدد لشکر تو چیست. گفت تمام لشکر من نیست

بلکہ بدرقۂ لشکر من است۔ غرض آنست کہ بدانی کہ من بعجز مطیع نیستم و لیکن ترا می بینم کہ دولت خدا داد داری۔ و ہر کہ با امر و دولت یار دست در کمر کند بیفتد۔ سکندر گفت تو سزاوار احسانی آنچہ از تو میخواستم از سر آن برخاستم ملک چین لشکر را بتفرقہ برد۔ و مائدہ نہاد کہ بصفت راست نیاید و بر بساطش[۱] خیمۂ اطلس در کشید چنانکہ دائرۂ فلک در محیطش داخل می نمود ہمہ را در سایۂ او رو دفرشہا بہ بہائے قیمتی آراستہ۔ تخصیص خوانے از زر نہاد۔ و کاسہ ہائے پر از در و مروارید قیمتی چنانکہ قیمت آن پنجسالہ خراج چین بود۔ پیش اسکندر نہاد و گفت۔ ملک باید کہ ازیں طعام بخورد۔ اسکندر گفت این جواہر است قوت آدمی را نشاید۔ گفت تو پس چہ میخوری؟ گفت آنچہ مردم میخورند۔ نان و گوشت و امثال آن۔ گفت در روم نان و گوشت نبود؟ آں مقدار کہ بخوری وچندین رنج بر خود نہادہ گرد جہاں میگردی۔ سکندر گفت کہ ازیں سفر مرا فائدہ بود۔ بس است۔

قطعہ

اے مرد حریص گر ہمہ عالم بدو دہی　　حرصش بسوی عالم دیگر کشد عنان
چون یک شکم نصیبۂ او ز جہان بس است　　ہر نقش نگینہ بہر شکم دو نان

حکایت ۹ - یکے از ملوک عرب را علت ناشنوائی پیش آمد۔ جزع بسیار و فزع بے شمار پیش آورد۔ وزیرے بود کہ بر حضرت ملک مرتبۂ نصیحت و نیکخواہی داشت۔ بار خواست و عرضداشت کہ بانگ مخنثے ضجر بے حساب بودن

نشان حزم و صورت و سیرت اولوالعزم نیست **قطعہ**

عارفان گاہ بلا شکر کنند کین بود نفس یقین بالیدن

از کریمیکہ ہمہ احسان کرد بعتابے نتوان نالیدن

ملک فرمود کہ موجب دلتنگی نہ نزول بلاست در حق ما بلکہ عموم شمول

غناست در حق رعایا از آنکہ چون جاسوس سمع قدم از دہلیز گوش بیرون

ننہد تختگاہ سینۂ شاہ از آہ مظلوم بے اشتباہ ماند۔ تا آخر الامر کار مملکت

بفساد انجامد۔ **نظم**

اے وزیر نیکخواہ از من بگو آن شاہ را اگر ندارد گوش سوئے دادخواہ سینہ ریش

نالۂ مظلوم گوش آسمان کر می کند پنبۂ غفلت برون کن خسروا از گوش خویش

حکایت ۔۱۰۔ آوردہ اند۔ کہ بادشاہ غازان (نور اللہ مرقدہٗ)

روزے در شکار بود۔ از لشکر جدا افتاد و روے بمزرعۂ نہاد۔ پیر مردے

و پیر زنے در آن مزرعہ کلبۂ داشتند چون حوصلۂ بخیلان تنگ و چون دم

زمستان بغایت سرد۔ تو گفتی کہ غربال ہزار چشمۂ فلک قراضہائے کافوری

شبنم تخت و آسیاے بادسپہر از فضلۂ برف آردمی بیخت۔ بادشاہ از ایشان

پناہ طلبید۔ بآنکہ سلطان را نشناختند کلبۂ باو پرداختند۔ **فرد**

گدے کہ شاہ زخیل و حشم جدا ماند کسے کہ بنید او را پیادۂ داند

بادشاہ گفت شرط آنست کہ امشب بایکدیگر صحبت داریم و بلطف

محاوره سخن پردازیم - هردو بعزت بیامدند. و بخدمت پیش پادشاه غازان
استادند. پادشاه از غازان شکایت کرد - که لشکری را نیکو بیدارد و رعیت
را می آزارد - پیرزن گفت اے جوانمرد ازسراین حدیث درگذر - وازسر
گستاخی نامِ پادشاه مبر - اگر عدل غازان نبودے تا این دو بیچاره دریں
بیابان نیاسودے -

نظم

عیب سلطان مکن بهیچ احوال   درگذر زین حدیث بیهوده
زانکه از عدل پادشاه است این   که چنین فارغیم و آسوده

دیده ام که فرعون و نمرود را نشاید دشنام کردن از آنکه هرکرا خدائے
تعالی ملک داد و عزیز کرد - نشاید که دشنام دهی و بخواری یاد کنی و این بیت
مناسب است -

نظم

هرکرا ایزد تعالی داد ملک و سلطنت   پیش مردم کرد در دنیا عزیز و محترم
چون خداوندش عزیز و محترم کرد است تو   نام او را کے توانی کرد از خواری و ذم

پادشاه غازان چون این حکایت بشنود از پیرزن شگفت نمود - بامداد
که پادشاه از کلبهٔ درویش برآمد و بر پایهٔ تخت پا نهاد - آن هر دو پیر فقیر را
طلب نمود و پایهٔ ایشان را بافلاک افراشت و ازیں حدیث اعتبارے عظیم
نمود و عدل و سخاوت افزود -

نکته

از بزرجمهر حکیم پرسیدند که حیات دائمی کرا باشد از آدمی زاد گفت دو طائفه

رایکے عادل و دوم ظالم را۔ **قطعہ**

میان خلق فتاد است بکس نکو مثلے — ترانہ گشت بنزدیک عارف و عامی

کہ ہیچگونہ بمردست عادل و ظالم — یکے بہ نیک خصالی دگر بہ بدنامی

حکایت - ۱۱ - نوشیروان روز نوروز یا مہرجان افروز مجلس نشستہ میبدا دید کہ یکے از حاضران کہ با وے نسبت خویشی داشت جام زرین در بغل نہاد۔ تغافل کرد و چیزے نگفت۔ چون مجلس بر شکست آبدار گفت ہیچکس بیرون نرود۔ تا تجسس کنم کہ جام زرین نمی یابد۔ نوشیروان گفت بگذار آنکس کہ گرفتہ باز نخواہد داد و آنکس کہ دید ظاہر نخواہد کرد۔ بعد از چند روز آن شخص در آمد جامہ نو پوشیدہ و موزہ در پا کردہ نوشیروان اشارت بجامہ وے کرد۔ کہ اینہا از آنست۔ وے دامن از موزہ بر داشت کہ این نیز از آنست۔ نوشیروان بخندید و دانست کہ آن را بضرورت احتیاج کردہ بود۔ بفرمود تا ہزار مثقال بوے دہند۔ **قطعہ**

از گناہ تو چو آگاہ شود شاہ کریم — معترف باش بآن و ز کرمش عذر بخواہ

مکن انکار گناہ تا نکہ گناہ دگر ست — بلکہ بسیاری ازآن ہم بترا ز آن گناہ

حکایت - ۱۲ - گناہگارے را پیش خلیفہ آوردند۔ بعقوبتے کہ مستحق آن شدہ بود۔ فرمان داد۔ گفت اے امیر المومنین! انتقام بر گناہ عدلست۔ و تجاوز از آن فضل۔ و پایہ ہمت امیر المومنین عدل را

تراست از آنچہ بلند تراست تجاوز نماید و یا نچہ فرو تراست فرود آید خلیفہ را سخن وے خوش آمد گناہ وے را عفو کرد۔ قطعہ

عفو از گناہ فضل بود انتقام عدل — زاں تا بایں زچہر سخ بریں تا زمین رستہ
کے فضل را گذارد و آرد بعدل روے — داناکہ از تفادتِ ایں ہر دو آگہ است

حکایت۔ ۱۳۔ کودکے از بنی ہاشم با یکے از ارباب مکارم بے ادبی کرد شکایت بعش بردند۔ خواست تا ویرا ادب کند۔ گفت اے عم من کردہ ام آنچہ کردم کہ عقل بامن نبود۔ تو کن آنچہ میکنی کہ عقل باتست۔ قطعہ

گر سفیہے بحکم نفس و ہوا — نہ بوفق خرد کند کارے
بر تو نفس و ہوا چو غالب نیست — جز براہ خرد مرو بارے

حکایت۔ ۱۴۔ اسکندر را گفتند۔ انچہ سبب یافتی انچہ یافتی از دولت و سلطنت و مملکت با صغیر سن و حدیثِ عہد۔ گفت باستمالتِ دشمنان تا از غائلۂ دشمنی زبام تافتند۔ و از تعاہد دوستاں تا در قاعدۂ دوستی استحکام یافتند

بیت

بایدت ملک سکندر چوں وے از حسن سیر — دشمنان را دوست گرداں دوستاں را دوست تر

حکایت۔ ۱۵۔ بادشاہے از صاحبدے سوال کرد۔ کہ از بادشاہی چہ ماند۔ گفت یک چیز ولیکن بدو صفت۔ پرسید کہ آں کدام است گفت نام اگر چوں عدل و احسان کنند از نیکی والا بزشتی۔ قطعہ

هزار سال که ضحاک بادشاهی کرد — ازو نماند بجز نام زشت در عالم
اگرچه دولت کسری بسی نماند وی — بعدل و داد شدش نام در زمانه علم

حکایت ۱۶ - امیری اسیری بیچاره را بجلادی خونخواره داد
که وی را در بیغولهٔ بقتل رساند. جلاد بموجب فرمان وی را بویرانهٔ برد
که از دیدهٔ مخنثان بی آب تر بود. و از خاطر بیکسان خراب تر. شعر

چنان بیغوله وحشتی آدمی کش — که بگذشتی درو اندیشه از هول
تعالی الله بد انسان وحشت انگیز — که شیطان اندرو میگفت لاحول.

القصه چون عزم جزم کرد. که از سرچشمهٔ شمشیرش آبی در گلو فشاند و
آتش غضب سلطان را بدان آب فرو نشاند. بیچاره آهی کرد و از هر سو
نگاهی. گفتی آن راه برقی شد و در خرمن وجود جلاد افتاد. قطعه

آه مظلوم تیر دل دوز است — کز شست قضا رها گردد
گر رسد بر نشان شگفت مدار — تیر از آن شست کی خطا گردد

لاجرم بی اختیار شد از دست و پای بیچاره بر گرفت. که ای
مسکین اسیر خویش گیر و راه بیابان در پیش که من ترا چون خود خریدم چه
اگر این معنی را بعد بگوش سلطان رسانند. سرم بر باد دهد. قطعه

جوانمردی نه آن باشد که چون برق — بشب بر کاروان یک دم درخشی
جوانمردی بود آن دم که چون ابر — بکشت جان مسکین آب بخشی

آورده اند که جلاد از کم ظرفی بسیار ظرفے عجب و پندار نموده سر بجانب آسمان کرد. که خدایا چنان که من برین مسکین رحم آوردم. تو نیز بر من رحم آور. ہاتفے آواز داد که اے نادان! ما بر تو رحم آوردیم که از آتش دوزخت خلاص کردیم. در رحم آوردن تو وقتے مسلم است که او را از مرگ خلاص کنی. قطعه

وقتے ار رحم آورد جلاد بر بیچارۂ بر دو کس رحم آورد پروردگار از لطف خاص
هم برین رحم آورد گر کشتنش بخشد ایاں هم بر آں رحمت کند کز دوزخش یابد خلاص

حکایت - ۱۴ - عمرو لیث صفار را غلامے بود در حالت مستی امیر را دشنام داد. امیر بزندانش فرستاد. چون بهوش آمد بعقوبتش فرمان داد. غلام گفت. اے امیر! من بد کردم در حالتے که بیهوش بودم تو در حالتے که هوش داری بد مکن. بدین سخن از عقوبتش درگذشت و بانعامے وافر و خلعتے فاخر خرسند کرد. قطعه

مستِ عشق ار کند هزار خطا چشم پوشد خدائے غفارش
شرم دار از خدا که بشناسی کمتر از عمرو لیث صفارش

حکایت - ۱۵ - آورده اند - که یکے از سلاطین را داعیه شد. که حج خانهٔ خدا بگذارد. و بقدم حرمت طواف حریم عزت بجائے آرد. و مزید صفا و اجابت و عار اشباه و اکفا ممتاز و سرفراز گردد. بیت

هست طواف حرم کردگار در دو جهان واسطۂ اقتدار

اشراف ممالک و ارکان دولت بموقف عرض رسانیدند - که ای ملک
شرط ادای حج اینست طریق است - وسلاطین را دشمن بسیار باشد - اگر قبایل
وحشم عزیمت نمائی تهیه ایشان در این راه دور و دراز تعذری تمام دارد و
اگر باندک مایه توجه فرمائی خطرات کلی متصور است - و دیگر سلطان دیلید
بحکم جهان دار و وحید - وقتیکه سایهٔ دولت آنحضرت از مفارقت رعایا دور
شود هرج و مرج پدید آید - و تمام مهام خواص و عوام از مسلک انتظام
بیرون رود - سلطان فرمود که چون این سفر میسر نمی شود چون کنم که ثواب
حج در یابم و از بهشت این طاعت بهره مند گردم گفتند در این ولایت
درویشی است - که مدتها مجاورت حرم کرده و شصت حج با شرائط آن بجای
آورده حالا در گوشهٔ عزلت نشسته است و در آمد و شد بر خلق بسته - بیت

گشته زخونهای خلائق ستوه   پای کشیده است بدامان کوه

شاید ثواب حجی توان خرید - و از مثوبت آن حظ کامل توان رسید
پادشاه از صدق عقیدتی که با اهل الله داشت بخدمت درویش رفت
و در اثنای سخن فرمود - که مرا آرزوی حج از ضمیر سر بر زده است و ارکان
ممالکت و ملت صلاح در توقف می بینند - و استماع افتاد که ترا حج بسیار
است چه شود که ثواب یک حج بمن فروشی تا تو بنوائی رسی - ومن بثواب
درویش گفت من ثواب همه حجها را بتو می فروشم - پادشاه پرسید که هر حج

بچندمی فروشی؟ گفت ہرگاہ میکہ برداشتہ ام در ہر ججے تمام دُنیا وہرچہ
در دُنیاست۔ سلطان گفت از دنیا و متاع دنیا مقدار اندکے ہیش و تصرف
من نیست۔ و این بہائے یک قدم نمی شاید۔ پس حجے چگونہ توانم خرید؟
و بدین تقدیر بہائے ہمہ حج ہا در خیال چون توان گذرانید۔ درویش گفت
شاہا! ثمن ہمہ حجہائے من پیش تو آسان ست شاہ گفت چگونہ؟ گفت اگر
در قضیہ مظلومے عدل کنی و یک ساعت بہم داد خواہی پردازی ثواب
آن بمن بخش تا من ثواب شصت حج بتو بخشم۔ وہنوز صرفہ بردہ باشم و درین
سودا سودے بسیار کردہ۔ پس معلوم شد کہ سلطان را بعد از اقامتِ فرائض
وسنن ہیچ طاعت واجب تر از اشتغال بمصالح بندگانِ خدا نیست و بصفت
نصفت زیستن و بنظر عدالت و حمایت در رعایا نگریستن چہ اگر حمایت عدالت
نباشد ا۔ یاب قوت و شوکت دمار از ضعفائے خلق برآرند۔ و چون ضعیف
حالاں ہلاک شوند۔ اقویا نیز بر جائے نمانند۔ چہ معیشت خلائق بیکدیگر بازبستہ
است۔ و انتظام احوال مردم جز بعدل ممکن نیست۔ **قطعہ**

عدل نوریست کزو ملک منور گردد ۔۔۔ وز شعاعش ہمہ آفاق معطر گردد
عدل پیش آر و مرادِ دلِ درویش برآر ۔۔۔ تا ترا ہرچہ مراد ست میسر گردد

حکایت ۔۱۹۔ آوردہ اند۔ کہ بادشاہے بود در دارالملک چین [illegible] بود
عدل آراستہ و نہال حالش بصفت نصفت پیراستہ۔

بیت

ستم را زیان عدل را سود ازو   خدا راضی و خلق خوشنود ازو

ناگاه آفتی بحس سامعهٔ او راه یافت و گرانی در گوش او پدید آمد ارکان دولت را جمع کرد و چنان زار بگریست که جمله حاضران بر حال وی بگریه آمدند و از برائے تسلیهٔ او تدبیرها بر انگیختند. ملک فرمود که شما گمان مبرید که من بر قوت حس سمع می گریم چه می دانم که عاقبت کار فتور و قصور بقوی و حواس راه خواهد یافت پس بطلان چیزے ازان مرد خردمند چگونه اندوهگین شود. بل گریهٔ من برای آنست که ناگاه مظلومی دادخواه بر در بارگاه فریاد کند. و صدائے استغاثهٔ او بگوش من نرسد و او محروم باز گردد. و من عند الله مواخذ باشم. اما درین باب فکرے کرده ام. بفرمائید تا درین دیار ندا کنند که کسے غیر دادخواه جامهٔ سرخ نپوشد تا بدان علامت بر حال مظلومان اطلاع یابم و بداد ایشان برسم

بیت

داد مظلومان بده مقصود محرومان برآر   دین و دنیا یابی از داد و دهش مقصود دار

حکایت - ۲۳ - آورده اند که سلطان ملک شاه سلجوقی روزے بر کنارهٔ زنده رود شکارے میکرد. زمانے جهت استراحت در مرغزارے فرود آمده از ملازمان سلطان ملک شاه غلامے که حاجب خاص بود بدیهے در آمد. گاوے دید که بر کنار جوئے می چرید بفرمود تا آن گاو را گرفته بکشتند و

قدرے گوشت ازاں کباب کرد - واں گاؤ ازاں عجوزہ بود کہ معیشت او
باچہار یتیم کہ داشت از شیر او حاصل می شد - چوں ازاں واقعہ خبردار شد
از خود بے خبر گشت - بیامد و بر سر پلے کہ گذر سلطان براں بود منتظر بہ
نشست - ناگاہ کوکبۂ دولت ملک شاہی برسید - برجست و عنانِ مرکب
سلطان بگرفت - ہماں غلام حاجب تازیانہ برآورد و خواست کہ براں
عجوزہ بزند و منع کند - سلطان گفت بگذار کہ مظلوم وبیچارہ می نماید -
تا بنگرم کہ تظلم او چیست وداد او از دست کیست ؟ پس روے بہ پیرزن
آورد کہ سخن گوئی - پیرزن بحکم آنکہ گفتہ اند - مصرع

مظلوم دلیر باشد وچیرہ زباں

زباں بکشا وکہ اے پسر الپ ارسلاں ! اگر داد من بر سرِ پل زندہ رود
مذہبی بعزت وجلال احدیت کہ بر سرِ پل صراط تا انصاف خود از تو نستانم
دست مخاصمت از دامن تو کوتاہ نکنم - نیک اندیشہ کن کہ ازیں دو سرِ پل
کدام اختیار میکنی - ؟

فرد

انصاف خود وداد من امروز بدہ   ورنہ بہ ازاں بود کہ بستانند

سلطان از مہابت ایں سخن پیادہ شد وگفت زنہار اے مادر !
من طاقت جواب آں سرِ پل ندارم - بگوے تا برتو کہ ستم کردہ است
تا داد تو از وبستانم - پیرزن گفت اے ملک ! ہمیں غلام کہ بحضور تو تازیانہ

عقوبت بر سرِ من کشید - چشمۂ عیش مرا مکدر ساختہ است - و گاوے کہ معیشتِ من و یتیمانِ من از شیرش مہیا بود - بکشت و کباب کرد - ملک شاہ بفرمود - تا غلام را سیاست کردند - و عوض یک مادۂ گاؤ ہفتاد گاؤ از حلال توجیہ بدو دادند - و بعد از چند گاہ کہ سلطان وفات یافت پیرزن ہنوز در حیات بود - شبے بر سرِ قبرِ وے آمد و روے نیاز بقبلۂ دعا آورد گفت - الٰہی! این بندۂ تو کہ دریں خاک ست وقتے کہ من درماندہ بودم دستِ من بگرفت - حالا او درماندہ است تو بکرم دستگیری او کن من بیچارہ بودم او بعاجزی مخلوقیت خویش بر من بخشود - ایں زمان او بیچارہ است تو باقوت خالقیت خود برو بخشائے - یکے از جملۂ عُبّاد ملک شاہ را بخواب دیدہ پرسید - کہ خدائے تعالیٰ با تو چہ کرد - ؟ فرمود اگر دعائے آن پیرزن بفریاد من نرسیدے از چنگال عقاب عقوبت خلاص ممکن نبودے - **نظم**

گفت کہ بر رہگذر آن گنہ پیر ۔۔۔ گر بدعا یم نشدے دستگیر

بے نظرِ رحمتِ بادشاہ ۔۔۔ حالِ من غمزدہ بودے تباہ

دامن او را بدعا رہ نمود ۔۔۔ فیض دعایش در رحمت کشود

حکایت - ۱۳ - آوردہ اند - کہ عمرو لیث یکے را بسخن صاحب غرضِ محبوس ساخت - مادر آن کس عرضہ داشتے نوشتہ بر سرِ راہ عمرو بایستاد چوں عمرو برسید پیرزن بتعجیل کاغذ بازی کرد کہ بدست عمرو بدہد عرب

عمر تنہا بود در رسید۔ عمرو متغیر شد و بفرمود تا آں ضعیفہ را دور کردند و از انجا
درگذشت۔ باز عجوزہ بر سر راہ آمد بایستاد۔ تا عمرو بازگشت دیگر بار پیش آمد
و تظلم نمود۔ عمرو پرسید کہ ایں چہ کس است؟ گفتند۔ مادرِ فلاں محبوس
است۔ عمرو ازو متغیّر بود رو بگردانید۔ و بدو ملتفت نشد۔ پیرزن گفت
اے ملک! حکم تو در بارۂ پسرِ بیگناہِ من چیست؟ گفت آنکہ او را صد چوب
بزنند۔ و رویش سیاہ کنند۔ و گردِ شہر بگردانند۔ و ندا کنند کہ ہر کہ در حضرتِ سلطان
عاصی شود سزاے وے ایں است۔ پیرزن گفت ایں حکم تو می کنی؟ گفت
آرے من ایں حکم می کنم؟ گفت پس حکم خدا کجا باشد کہ ہر حکم کہ تو خواہی
کنی از ہیبت ایں سخن لرزہ بر عمرو افتاد و بیہوش شد۔ چوں با خود آمد بفرمود
تا محبوس را از زندان بیروں آوردند۔ و خلعت خاص بدو پوشانیدہ بر مرکب
خاصہ سوار کردند۔ و گفت او را در شہر و بازار بگردانید و منادی کنند کہ ہر حکم
کہ خدا کند۔ عمرو لیث کہ باشد؟ کہ خلاف رو در خاطر گذراند۔ فرد

او حاکم است و ما ہمہ محکومِ حکمِ اوست　　مارا چہ اعتبار بود۔ حکم حکمِ اوست

حکایت۔ ۲۳۔ آوردہ اند۔ کہ پادشاہ قباد روزے در شکار از
لشکر جدا افتاد۔ ہوا گرم شد۔ و از تشنگی بے طاقت گشتہ ہر طرف می نگریست
و سایہ و سرچشمہ می طلبید۔ از دور سیاہی بنظرش در آمد مرکب بداں طرف
راند۔ خیمۂ کہنہ دید درمیان بادیہ زدہ و پیرزنے با دختر خود در سایۂ آں نشستہ

چوں قباد برسید۔ آں زن از خیمہ بیروں دوید و عنانش گرفتہ فرود آورد۔ وما حضرے کہ داشت حاضر کرد۔ قباد طعامے خوردو آبے بیاشامید خواب بروغلبہ کرد۔ لحظہ بیارمید۔ چوں از خواب درآمد بیگاہ شدہ بود شب ہمانجا اقامت نمود۔ بعد نماز شام گاوے از صحرا بیامد و دخترک زن زال آں گاؤ را بدوشید۔ شیر بسیار حاصل شد۔ چنانچہ قباد را عجب آمد و باخود گفت این جماعت بجہت آں در صحرا نشستہ اند۔ تا کسے بر سر ایشاں اطلاع نیابد۔ ہر روز چندیں شیر از گاوے می گیرند۔ اگر در ہفتہ یک روز بسلطان دہند مال ایشاں را خللے نمی رسد۔ و خزانۂ راتو فیرے می شود۔ نیت کرد۔ کہ چوں بدارالملک برسد آں مواضعہ را بر رعیت نہد۔ چوں صباح شد دخترک گاؤ را گرفت و بدوشید۔ اندکے شیر فرود آمد۔ فریاد برآورد و پیش مادر دوید۔ کہ اے مادر! روے بدعا آرکہ پادشاہ ما نیّت ظلم کردہ است۔ قباد تعجب نمود و گفت از چہ دانستی؟ گفت ہر بامداد گاؤ ما بسیار شیر دادے امروز اندک۔ ہرگاہ کہ پادشاہ نیت بد کند حق سبحانہٗ برکت برداردـ قباد گفت راست گفتی و آں نیت از دل بیروں کرد و گفت۔ اکنوں بروو بر سر کار شو۔ پس دختر برخاست و دیگر بار گاؤ را بدوشید شیر بسیار حاصل شد۔ بار دیگر پیش مادر دوید و مژدۂ نیکو نیتی پادشاہ بوے رسانید۔ وازینجا گفتہ اند کہ ملک عادل بہتر است از ابر بارندہ و آفتاب تابندہ حکیم فردوسی فرماید۔ نظم

هر آں نم کہ از ابر باراں بود　　در اندیشۂ شہر یاراں بود
چو بر گردد اندیشۂ بادشا　　نیابد زمین نم بوقت از ہوا
چو عادل بود شہ زسختی منال　　کہ عدلش بہ است از فراخی سال

حکایت - ۲۳ - نقل کردہ اند - از بہرام گور - کہ وقتے در ہوائے گرم بدر باغے رسید - پیرے کہ باغبانی کردے آنجا حاضر بود - گفت اے پیر! دریں باغ انار ہست ؟ گفت آرے - بہرام فرمود کہ قدحے آب انار بیار - پیر برفت - و فی الحال قدحے پُر آب انار کردہ بیروں آورد - و بدست بہرام داد - بہرام بیاشامید و گفت اے پیر! سالے ازیں باغ چند حاصل میکنی ؟ گفت سہ صد دینار گفت بدیوان خراج چہ میدہی ؟ گفت بادشاہ ما از درخت چیزے نمیگیرد - واز زراعت عشر میگیرد - بہرام باخود اندیشہ کرد کہ در مملکت من باغ بسیار است و در ہر باغے درخت بے شمار اگر از حاصل باغ عشر بدیوان دہند - مبلغے حاصل میشود و رعیت را چنداں زیانے نمی رسد - بعد ازیں بفرمایم تا خراج از محصول باغات نیز بگیرند - پس باغباں را گفت قدحے دیگر آب انار بیار - باغباں برفت و بس از مدتے قدحے آب آورد - بہرام گفت اے پیر! نوبت اول زود تر آمدی و ایں نوبت انتظار بسیار دادی و برابر آں نیا وردی - پیر ندانست کہ آں جوان بہرام است - گفت اے جوان! گناہ از من نبود - از

بادشاہ بود۔ کہ دریں وقت نیت خود را تغیر دادہ۔ و اندیشۂ ظلم فرمودہ لاجرم برکت از میوہ بیروں رفتہ۔ من نوبت اوّل از یک انار آں ہمہ آب گرفتم و دریں کرت از دہ انار ہا برآں حاصل نشد۔ بہرام ازیں سخن متاثر گشت و آں اندیشہ از دل بیروں کرد و گفت اے پیر ایک بار دیگر مقدارے آب انار بیار۔ پیر بباغ رفت و بزودی بیروں آمد۔ خنداں و قدحے مالا مال از آب انار آوردہ بدست بہرام داد۔ و گفت اے سوار عجیب حالیست کہ بادشاہ ما آں نیت ظلم را تغیر دادہ فی الحال اثر برکت ظاہر شد۔ از یک انار ایں قدح پر آب شد۔ بہرام صورتِ حال با پیر درمیان نہاد۔ و قصۂ نیتِ خود و تغیر آں را باز گفت و ایں سخن ازاں ملک دولتمند بر صفحۂ روزگار یادگار ماند۔ تا سلاطین ازیں سخن پند پذیر شوند و نیت در صلاحِ حال رعیت مقصور دارند۔ بیت

ہر شاہ کہ او نیتِ خود راست کند ۔۔۔ یابد ز خدائے انچہ درخواست کند

حکایت ۔۳۴۔ آوردہ اند کہ سُلطان محمود بارکانِ دولتِ خود گفت کہ ابلہ ترین مرداں پیدا کنید۔ بزرگان درگاہ۔ حکما و ندما و زیرکان و خوش طبعان را باطراف و اکناف مملکت فرستادند۔ و ایشاں متوجہ شدہ باستعلام ایں چنیں کسے مشغول بودند و در استکشاف احوال جہال و احمقان مبالغہ می نمودند۔ تا آخر شخصے را دیدند کہ بر شاخ درختے برآمد و تبر بربُن آں شاخ میزند تا گسستہ گردد۔ و معلوم بود کہ اگر آں شاخ بگسلد ہم آئینہ آنکس از سر

شاخ بلند برزمین افتد۔ واگر فرضًا ہزار جان داشتہ باشد یکے را بسلامت بزد ہمہ اتفاق کردند۔ کہ ایں کس ابلہ ترین عالم است واو راگرفتہ نزد سلطان بردند وصورت حال بموقف عرض رسانیدند۔ سلطان فرمود کہ ازو ابلہ ترے ہست؟ گفتند حضرت سلطان بیان فرماید۔ گفت حاکم ظالم کہ بجور وتعدی رعیت خودرا برانداز دو خود را بدیں واسطہ منکوب وپریشاں حال سازد۔ نظم

رعیت چو بیخ اند و سلطان درخت
درخت اے پسر باشد از بیخ سخت

تبر برمزن آں درختے مزن
کہ بالائے شاخش گرفتی وطن

کہ چوں سست گردید بیخ درخت
زپائے اندر آید بیک باد سخت

کسے کو جفا و ستم می کند
یقین ست کو بیخ خود می کند

باب دوم در ظلم

مثنوی

ظلم در اصل خویشتن نہ نکوست
کہ ہمہ ظلمت قیامت از وست

بشنو اے ظالم خدا آزار
الا لعنۃ اللہ علی الظالمین

حکما ظلم راچنیں تعریف کردہ اند کہ وضع الشیئ فی غیر محلہ ہرچہ چناں نماید ظلم است۔

حکایت۔ ا۔ نقل کردہ اند۔ کہ یکے از بزرگان نام او زید راہب

یاد گفت در لشکرے بودم بمزرعهٔ رسیدم کہ بساط زمین بہ یاد سبزهٔ ملون بود دیگران اسپانِ خود ہا را در کشت زار انداختند من عنان اسپ خود را گرفتہ نشستم۔ پیر دہقانے پیش آمد و گفت تو چرا اسپ را رہا نمی کنی۔ گفتم می ترسم کہ مرا بحل نکنی۔ گفت (خدا شر ترا دور دارد) کہ تو ایشان را بمزرعهٔ من نگذاشتی۔ گفتم چگونہ؟ گفت اگر برکت تو نبودے این ہمہ ہلاک شدندے۔

قطعه

اگر نہ صحبتِ نیکان بود میان بدان — ز شومی عمل خود بدان فنا گردند
خدائے دور کند این گروہ را ز میان — کہ تا بیک نفس این ظالمان ہبا گردند

حکایت ۳۔ در کتب اہل ہند آوردہ اند۔ کہ بہیچ وجہ بر ظالم و شریر اعتماد نشاید کرد۔ و از راہ تمثیل می گویند شخصے در بیابان می رفت بموضعے رسید کہ کاروانیان آتش کردہ بودند و رفتہ رفتہ باد آن را اشتعال دادہ بود۔ و در ہیزم ہا گرفتہ۔ مارے بزرگ بر پارهٔ چوب ماندہ از ہیچ طرف راہ نمی یافت کہ رود۔ آن مرد را رحم آمد بران مار دل بسوخت۔ گفت اگرچہ دشمن است اما درماندہ است دستگیری درماندگان سنت اہل کرم است۔

مثنوی

یاری درماندہ ہمیں کار نکوست — خواہ دشمن باشد آنکس خواہ دوست
چون زپا افتادهٔ بینی اسیر — از سرش در گذر و دستش بگیر

پس توبرہ بر سر چوب کرد و اُورا از آتش برکشید و بیرون آورد۔
مار بوے در سخن آمد و گفت ترا زخم خواہم زدن ۔ مرد گفت من با تو نیکی
کردہ ام ۔ گفت راست می گوئی چہ امید میداشتی ؟ ندانستی کہ من دشمن تو
بودم و معاونتِ دشمن از عقل دور است ۔ مثنوی

مکن ہرگز بجائے بد نکوئی　　کہ تا مردم نگویند یارِ اوئی
چو کلکِ ظلم مشرف می تراشی　　شریک اندر برات ظلم باشی

گفت البتہ ترا زخم خواہم زدن ۔ گفت نیکی را چگونہ مکافات بدی باشد
گفت آرے در مذہب آدمی زاد نیکی را مکافات بدی است ۔ اگر
خواہی بدیں دعوی گواہ آرم ۔ گفت اگر گواہ باشد مرا حجت ہلاک کردنِ تو باشد
و بر تو ملامت نباشد ۔ از دور گاؤ پیشے پدید شد ۔ گوئی گاؤ زمیں است
کہ بصحرا آمدہ یا ثور فلک از ہوا ۔ مار گفت بیا تا بنزدیک او رویم چون پیش
گاؤ پیش رسیدند ۔ مرد گفت نیکی را مکافات چہ باشد ؟ گاؤ پیش گفت پیش
آدمی زاد بدی ! گفت تا من جوان بودم شیر و نتائج میدادم کہ از من مالک
من فائدہ میگرفت چون پیر شدم سر داد ۔
روزے بالکِ من بگذشت مرا فربہ دید بقصابے فروخت کہ مرا بکشد
و حقوق چندیں سالہ را ہیچ اعتبارے نیست ۔ مار گفت گواہ گواہی داد
مرد گفت بیک گواہ حکم چون کنند ۔ فرد

مصطفےٰ گفت برزن و برمرد حکم بے دو گواہ نتوان کرد

از دور ناگاہ درختے پدید آمد۔ مار گفت ازاں درخت سوال کنیم چوں نزدیک درخت رسیدند۔ مرد گفت نیکی را مکافات چہ باشد؟ درخت گفت نیکی را پیش آدمی زاد بدی است۔ گفت چگونہ؟ گفت در بیابان مسافران را سایہ می کنم و از حرارت آفتاب خلاصی می دہم۔ ناگاہ کسے کہ در سایۂ من لحظۂ نشست و بیاسود چوں بالا نظر کند۔ گوید فلاں شاخ دستۂ تبر را شاید و تنۂ ایں شاخ در را شاید۔ چنانکہ بزرگان گفتہ اند۔ مثنوی

درطبیعت آدمی و فا نیست بر نیک بجز بدش جزا نیست

در سایۂ ہر درخت کاسود از بیخ بُرید شاخ او زود

مار گفت اینک دو گواہ شد تن بزخم ور دہ۔ گفت تا قاضی حکم کند حجت تو ثابت نشود۔ ناگاہ روباہے پیدا شد۔ مار گفت ہر چہ روباہ گوید چناں باشد۔ چوں نزدیک روباہ رسیدند۔ پیش ازاں کہ از دیپسند۔ بانگ بر مرد زد و گفت ندانستۂ کہ جزاے نیکی بدی باشد؟ اما تو چہ نیکی کردۂ بجاے او؟ سرگذشت او را از دروں آتش برآوردہ بودم گفت تو چوں در آتش رودی کہ او را بیروں آری؟ دروغ می گوئی۔ فرد

ندارد بر تو آتش مہربانی خلاص او را از آتش کے توانی

گفت توبرہ بر سرِ چوب کردم تا او در توبرہ بر شد او را بیروں آوردم

روباه گفت مرا باور نمی آید که مارے بدین بزرگی چون درتوبره رود - مار
گفت راست می گوید - گفت ازان می گوئی تا بمکافات نیکی بروے بدی
کنی اگر راست میگوئی تو در توبره رو تا من ببینم و حکم کنم - مار بدین سخن فریفته
شد و در توبره رفت - روباه روے بدان مرد آورد و گفت اکنون فرصت
نگاه دار و سر توبره محکم کن و مار را بردار و بر زن تا هلاک شود - بدانکه هرکه وقت
فرصت در هلاک دشمن تقصیر کند بهلاک خویشتن تعجیل کرده باشد -

قطعه

بشنو از من نصیحتے که ازان تو شوی شاد و دوستان خوشنود
پائے دشمن چو آمد اندر سنگ سنگ برگیر و بر سرش زن زود

حکایت - سیوم - وقتے با جماعتے درویشان بشهرے رسیدیم ملک
آن شهر را ظالم دیدیم گفتیم نیت اقامت نکنند دعوت استقامت کر
ظلم سبب هلاک دیار است و ظالم مستحق عقوبت نار - و چون بلا برجائے
نازل شود بر خاص و عام برابر گردد -

چون ازان دیار چنان فرار یافت جانب ملک تتار رفتیم طائفهٔ
ترکان با دختر و ایشان با ما همراه شدند - و جماعتے از دزدان خونخوار ازین حال
آگاه اندر قفائے ما دوان شدند - و امیر ظالم در قفائے دزدان - اما متوقف
می بود تا وقتیکه دزدان ما را بقتل رسانند و دست تعدی بمال ما آورند

دزدان را بدین بهانه بیاورد - و اموال بخزانه سپارد - قطعه

مردم درویش را پامال دار ، نهی باشد اتفاق اندر سفر
زانکه از فاسق نه بیند فائده ، از جفاے دزد باشد در خطر

چون وقت نزول شد و مردم بترتیب عشا مشغول - یکی از یاران مرا گفت - درین نزدیکی چشمهٔ تخجیر است و در کنار آن کمین گاه شیر - اگر مصلحت شود روی بدان مقام آریم - بیکن که در فرصت صباح انعام [illegible] - چون آنجا رسیدیم و در کمین نشستیم - آواز سگ از مکان برخاست گفتم [illegible] که آواز سگ برخاست - مگر دزد و حرامی در قفاست چون بکاروان رسیدیم و خبر دادیم همه برخاستند و چندانکه راه طلب کردیم نیافتیم و در بیتاره گردیدیم و بشتافتیم -

مثنوی

بسا کارے که نامحبوب باشد ، چو واقع گردد آن بس خوب باشد
اگر خواهی که این معنی بدانی ، [illegible]

آن شب تا صباح راه بریدیم تا بمنزل رسیدیم - و آن دزدان را [illegible] که داشتیم یکی نشانه ناگاه بجانب راه نگاه کردیم - چهل سوار تا پائے بدیدیم هریک با طلعت چون شب دیجور و تیغی در دست چون شعلهٔ نور - [illegible] بدکیشان هریکی چون رعد میغرید - و تیغ ایشان چون برق [illegible] چون نزدیک ما رسیدند [illegible] و دیدیم - یک روز [illegible]

آخرالامر رخت رخصت بستند۔ شنیدم۔ کہ امیر ظالم را در رجعت با الشیاں مقاتلہ افتاد۔ و از طرفین بسیارے بدوزخ رفتند۔ **قطعہ**

چو در میان ستمگارگان خلاف افتد
بود مبارک اگرچہ خلاف مشئوم است

روایت است ز پیغمبر خدا این قول
کہ اختلافِ دو ظالم نجات مظلوم است

حکایت ۔۴۔ یکے از سپہ سالارانِ معتصم بخانہ درویشے با سپاہ خود نزول کرد۔ درویش گفت منشور دارم کہ کسے بے اجازت در خانۂ من در نیاید۔ گفت منشور تو کو؟ درویش مصحفے آورد و ایں آیت بروے بخواند۔ لَا تَدْخُلُوْا بُیُوْتًا غَیْرَ بُیُوْتِکُمْ

فرد

ہر کہ بینی در لب بیگانہ اش
جز بدستوری مرو در خانہ اش

گفت پنداشتم کہ منشور معتصم داری۔ و درویش را برنجانید۔ درویش ایں حکایت بہ معتصم رسانید۔ او را گفت اے ناکس بد اعتقاد فرمان ما را بر فرمان خداوند ترجیح می نہی۔ بفرمود تا سیاستش کنند۔

رباعی

ظالم ز خلق اگر نداند
من تو بگویم اے برادر

آنست کہ قول شاہ ظالم
با قول خدا کند برابر

حکایت ۔۵۔ در عہد عبداللہ بن طاہر کہ در عدل یگانہ بود دو دادو دہش افسانہ۔ مملکت خراسان او داشت۔ جماعتے عسس از

نیشاپور دوازدہ دزد را گرفتہ بودند۔ و بزندان بردہ و پیش ملک نگاہداشتند۔ در شب یکے از ایشان بگریخت۔ از عتاب ملک ترسیدند بجائے وے غریبے را بے گناہ بزندان کردند۔ بیچارہ در گوشۂ زندان محراب نیاز ساخت و حاجت خود بہ بے نیاز پرداخت و میگفت۔

قطعہ

اے کہ نیاز حاجتِ بیچارہ می دہی — بشنو نیاز و حاجت بیچارگی من
مظلوم و بیگناہم و آوارہ از وطن — رحمت کن و ببخش بآوارگی من

عبداللہ آن شب سہ بار بخواب دید۔ کہ تخت وے را نگون سار کردند۔ ہم در شب وزرا را جمع ساخت و حال گفت۔ وزرا گفتند این از اضغاث احلام است۔ گفت نے بلکہ از حال مظلوم اعلام است تفحصِ زندانیان فرمود۔ آن درویش غریب را حاضر آوردند۔ عبداللہ از حال وے پرسید۔ بیگناہ بود۔ گفت اے مظلوم مرا بحل کن۔ گفت بحل کردم۔ گفت ہزار دینار از من بستان۔ گفت باستعداد کسب حلال خود از قبول مال تو مستغنیم۔

قطعہ

پدرے دوش با پسر میگفت — کہ مکن ترک کسب جانِ پدر
صُرّۂ زر اگر ترا بخشند — کسب ہر روز بہ ز صُرّۂ زر

گفت از من حاجت بخواہ۔ گفت چرا حاجت از تو نخواہم کہ از

برای من در شبے سه بار تخت ترا نگونسار کرد۔ عبد الله چون این سخن بشنید از تخت فرود آمد و فریاد بر آورد و در قدم آن درویش افتاد

قطعه

داد از کسے طلب که بداند ضمیر تو
تا آنکه از دهان تو ناید سخن برون

داد از کسے طلب که کند بیداد خواه
تخت هزار شاه بیک آه سرنگون

حکایت ۴۰۔ دوستے شکایت بمن آورد۔ که فلان عامل دام جور نهاده و داد بیداد داده۔ گفتم شکر کن که چون جورش بغایت شد دورش بنهایت رسد۔ چه عادت دنیاے دنی آنست که هر سودش را خسرانے است و هر کمالش را نقصانے۔ قطعه

خویش را سوز دار تکو بینی
هر که از ظلم آتش افروزد

دیدهٔ کالش از چنار جهد
همه پیوند خویشتن سوزد

ولا شک چنانکه در قیامت مظلوم را مثوبت و اجر است ظالم را عقوبت و زجر۔ و حکیمان گفته اند که هر غلبه موجب نجات است مگر غلبه در ظلم که باعث هلاک است۔ قطعه

اے بے خبر از پرسش فرداے قیامت
امروز مکن ظلم بکن رد مظالم

ورنه ز مظالم نه کنی گفته امروز
فرداست که مظلوم کشد خنده بظالم

و غالبا تجربت کرده ایم که اهل ظلم بمثابهٔ امت نوح اند که چون

نافرمانی از حد بردند لقمهٔ طوفان شدند ـ جز این فرق نیست که آن طوفان آب بود ـ و این آتش ـ آن از شور گل برخاست و این از شورِ دل ـ از آن بجودی خلاص شدند و از این بجود ـ قطعه

مکن از ظلم و ستم هیچ دلے را غمگین　　یا چو کردی مکن از جود فراوان شادش
خانهٔ را مکن از تیشهٔ بیداد خراب　　یا بفرمای بدانگونه که بود آبادش

القصه سبب پرسیدند که عامل معزول شد و کسان حاکم که بجای او در تلاش مبادرت جستند ـ چندانش رنجه داشتند و شکنجه کردند ـ که چراغ عمرش بمرد ـ و آتش ظلمش فرونشست ـ قطعه

ظالما! ترسمت که خود روزے　　شوی از ظلم دیگران مظلوم
خوانِ نعمت زپیش بردارند　　خود بمانی چو دیگران محروم

عادت نوشیروان آن بود که اگر شخصے از دوستان یگانه از بوستانش بیگانه سیبے بردے ویرا سیبے کردے ـ و گفتی ـ قطعه

جور اگر کم بود و گر افزون　　زان زیانها رسد در آخر کار
اے بسا دودمان که خواهد سوخت　　آتش اندک است اگر بسیار

حکایت ۱۹، پادشاہے کیسهٔ طمع دوخته و انبان حرص از شهوت ظالمان اندوخته بدین سبب جانب مظلومان نگرفتے و نصیحت ناصحان نپذیرفتے ـ قطعه

کرا که نیست حرص و طمع بود در گوش   علاج می نکند پند مرد دانشمند
حکیم گفت علاج حسود طامع را   مگر به پند کنی - ورنه سود ندهد پند

آورده اند که پسے پر بیامد که اعیان مملکت در اتفاقش پیمان محبت بستند و پیمانهٔ عمرش بسنگ خصومت شکستند - قطعه

هدیهٔ ظالم از ستاند شاه   دانش و گوش و چشم خیره شود
داد مظلوم را نگیرد از و   صبح عمرش چو شام تیره شود

باب سوم

در احسان و شفقت و ایثار و کرم

حکایت ۱- شرط آدمی آنست که بر اتباع خویش مهربانی کند و کرم

همه انواع حیوانات بمشابهت افراد از آدمی زیادت است بلکه ایشان را شفقت با یکدیگر بیش از آدمی است - چنانچه مار و مور و امثال آں هرگاه کسے قصد یکے از افرادِ ایشان میکند همه بقدر وسع بدفع آں معاونِ گردند چه بزرگان گفته اند - قطعه

هر که قصد مار و مورے میکند   حمله میکوشند در دفعش بجان
آدمی را گر کسے قصدے کند   کس معاون نیست اندر دفع آن

بدانکه کمال شفقت ایثار است و معنی ایثار اختیار مراد غیر است

بمراد خویش باوجود احتیاج - **نظم**

بگوش جان شنو ار باتحن سرت   نصیحتے زسر احتیاط خواہم کرد
کہ تامراد دو عالم میسرت باشد   مراد خویش تو ایثار نامرادے کن

حکایت - ۲ - یکے از اصحاب را مہمانے رسید - فرزندان وعیالانش گرسنہ بودند - باحضر انکہ بود - چوں سفرۂ طعام پیش آوردند زن چراغ بہانہ بکشت ایشاں دست کشیدہ داشتند تا مہمان بقدر احتیاج تناول نماید وخود گرسنہ نشستند -

قطعہ

گرسنہ بنشین ومہمان سیر کن   تا ترا گویم بہشتی وسخی
آنکہ باشد سیر ومہماں گرسنہ   باشد از روے مروت دوزخی

وبزرگان گفتہ اند - مردم جہاں چہار قسم اند - یکے لئیم کہ خود نخورد وبکسے ندہد - دوم بخیل کہ خود بخورد وبکسے نہ دہد - سوم سخی کہ خود خورد وبکسے دہد چہارم کریم کہ بکسے دہد وخود نخورد - واین صفت خداے تعالے است

حکایت - ۳ - آوردہ اند کہ شخصے دختر عم خویش را می خواست پدرش گفت من مرد بخیلم چوں ذکرم رود مقلوبش را غنیمت شمارم وچوں صفت مردمی کنید معکوسش را دوست تر دارم - **نظم**

درویش شکستہ کہ آید بدرم   ہرگز نہ بنان یاد کنم بلا رم

درخانهٔ من برادرم یا پدرم — گر پاے نهد جامهٔ ز دستش بدریم

حاتم طائی را دشمن میدارم اگر سر وے نزدیک من آری دختر
تو دهم - او بدید حاتم رفت و آواز داد - حاتم بیرون آمد - هرگز حاتم
راندیده بود - گفت حاتم در خیمه است - گفت میخواهم که او را بکشم
تا هم دختر را بمن دهد - گفت زیر فلان درخت رو - تا ببینی و بکشی
و کار تو برآید - درحال حاتم بدان موضع رفت دو ستارے برسر کشید
و خود را در خواب ساخت و گفت - قطعه

گر بجانِ من درویش برآید کارت — دل قوی دار که من جان بادت بدهم
ور بجان هیچ زیادت بود آنهم خواهی — تا فداے قدمت آن و زیادت بدهم

چون بپاے درخت آمد شخصے را دید خفته دو ستارے بروے کشیده
دو سر وے را بکشاد همان شخص بود - که در خیمه دیده بود دانست که
حاتم است و فتوت مینماید - درحال در قدمش افتاد و عذر خواست
و باز گشت و دخترش را بگرفت -

حکایت (۴۷) آورده اند که هارون رشید و ابو یوسف قاضی
یحیٰ که وزیر او بود هرسه بزیارتے میرفتند - بزرگے را دیدند که بر کرسی
نشسته بود و جمعے عظیم گرد وے حلقه زده - خلیفه پرسید که این
کیست ابو یوسف گفت - که عبدالرحمن بن بشیر که خلیفه اسلام وے

آمده و بزیارت او و او از بهر خلیفه قیام ننمود - و التفات بدو نکرد و خجل باز گشت -

قطعه

فقیر قانع سلطان و بادشاه خود است	چه غم ز حضرت سلطان و بادشا دارد
اگرچه بادشه خیل و سپاه دارد و مال	فقیر دارد ازین بیش چون خدا دارد

یحیی وزیر پرسید از کسے که این مرد از دنیا هیچ دارد یا نے - آن کس گفت صد هزار درهم قرض دارد - دیگر روز یحیی صد هزار درهم فرستاد عبدالرحمن قبول نکرد و گفت یحیی را بگوید که مروت تو از همت درویشان بیش نیست -

نظم

مروت آن نبود که طریق استغنا	تو انگرے بفقیرے دهد فضائل خویش
مروت از ره عقل آن بود که ما حاجت	قبول می نکند آن فضائل درویش

حکایت - ۵ - ابراهیم ادهم از صوفیان دمشق پرسید که سیرت شما چیست ؟ گفتند اگر بیابیم بخوریم و اگر نیابیم صبر کنیم - ابراهیم بخندید و گفت سگان بلخ را همیں حالت است گفتند سیرت صوفیان بلخ چیست گفت اگر بیابند ایثار کنند و اگر نیابند شکر کنند - که گفته اند قطعه

شکر نیستی کند عارف	زانکه فقرست و فقر عادت اوست
هستی و نیستی یکے داند	که دو عالم فزون ز همت اوست

حکایت - ۶ - شخصے را قرض بسیار بر آمد - او را نزد کریمے بردند

ونشان دادند۔ اورا دریافتند که در معامله حیله محابه میکرد۔ باز گشت و می گفت۔

بیت

هر آنکه این همه گفت است و گوئی بروی چه گونه از تو توقع کنند کسی کرمی

خواجه دانست که بکارے آمده است۔ در عقب وے برفت و گفت بدانچه آمده بودم بیفائده بود۔ بغلامے اشارت کرد۔ غلام صره زر که هزار دینار بود بدو داد۔ مرد را عجب آمد و گفت۔ آن چه بود و این چیست گفت آن معامله بود و این مروت اهمال آن بپرهیز و منت است۔ و اهمال این دور از فتوت۔

قطعه

بحیف کر دومی تا کسی زمن ببرد دو هفته فکر کنم در زیان تقصیرش

اگر هزار بدرویش مستمند دهم دو سال شکر کنم در قبول توفیرش

حکایت ۔ جوادے را پرسیدند که از آنچه محتاجان میدهی و بسائلان میبری۔ هیچ در باطن خود رعونتے و بر فقیران منتے بازمی یابی۔ گفت هیهات! حکم من در کوشش و بخشش حکم کفگیر است که در دست طباخ است۔ اگرچه هرچه طباخ میدهد بر کفگیر می گذرد اما کفگیر نخوت و گمان دهندگی نمی برد۔

قطعه

گرچه روزی از کف خواجه است روزی ده خدا است هر چه روزی خوران خویش نیست از وی منت نهی

نیست جز از کاسه و کفگیر دیگ رزق را هر که باشد کاسه و کفگیر از منت تهی

حکایت - ۸ - خلیفه بغداد در موکب بزرگ حشمت و شوکت خود
میراند. دیوانه پیش او رسید. گفت ای خلیفه ! عنان کشیده دار که در
مدح تو سه بیت گفته ام. گفت بخوان. خواند. خلیفه را خوش آمد.
دیوانه چون آن را دید. گفت مرا سه درهم شاید که نان و گوشت و خرما
خرم و سیر بخورم. خلیفه فرمان داد تا هر بیتی هزار درهم بدهند. قطعه

چون ذل فاقه زور کند بر سخنوری — گر مدح پادشاه ثنا کند رواست
ممدوح چون کریم بود گر ز شعر او — هر بیت را هزار دهد گوهر و بدره است

حکایت - ۹ - ابراهیم ابن سلیمان ابن عبدالملک گوید که در
آن وقت که نوبت خلافت از بنی امیه به بنی العباس انتقال یافت
و بنی العباس بنی امیه را میگرفتند. من بیرون کوفه بر بام سرایی که
بصحرا مشرف بود نشسته بودم. دیدم که علمهای سیاه از کوفه بیرون آمد
در خاطرم چنین افتاد که آن جماعت بطلب من می آیند. از بام فرود
آمدم و بکوفه در آمدم. هیچکس را نمی شناختم که پیش وی پنهان شوم
بدر سرایی بزرگ رسیدم. در آمدم که مردی خوبصورت سواره ایستاده
است و جمعی از غلامان و خادمان گرد او بر آمده. و پیش او آمدم. سلام
کردم. گفت تو کیستی و حاجت تو چیست ؟ گفتم مردی ام گریخته و از
خصم ترسیده. بمنزل تو پناه آورده ام. مرا بمنزل خود در آورد و در

حجره‌ای که نزدیک حرم وی بود نشاند - چند روز آنجا بودم به بهترین حال -
هرچه دوست تر میداشتم از مطاعم و مشارب و ملابس همه پیش من حاضر بود -
از من هیچ نمی پرسید - هر روز یکبار سوار می شد و باز می آمد یک روز
از او پرسیدم که هر روز ترا می بینم که سوار می شوی و زود می آئی بچه کار -
میروی؟ گفت ابراهیم بن سلیمان پدر مرا کشته است - شنیده ام که
پنهان شده است هر روز میروم - بامید آنکه شاید که وی را بیابم و
قصاص پدر از وی بستانم - چون این را شنیدم از او بار خود در تعجب ماندم
که مرا قضا در منزل کسی انداخت که طالب قتل من است - از حیات
خود سیر آمدم - آن مرد را نام وی و نام پدر وی پرسیدم - دانستم که
راست میگوید - گفتم ای جوانمرد! ترا در ذمهٔ من حقوق بسیار است
واجب است بر من که بر خصم تو دلالت کنم - و این راه آمد و شد بر تو کوتاه
گردانم ابراهیم ابن سلیمان منم خون پدر خود از من بخواه او از من باور
نکرد - و گفت از حیات خود بتنگ آمدی میخواهی که ازین محنت خلاص
شوی گفتم لا والله من او را کشته ام و نشانها گفتم - دانست که راست
میگوید - رنگ او برافروخت و چشمان او سرخ شد - زمانی سر در پیش
انداخت - بعد از آن گفت زود باشد که به پدر برسی و داد خون خود از
تو خواهد - من زینهاری که ترا داده ام - باطل نکنم برخیز و بیرون رو

که بر نفس خود ایمن نیستم مبادا که گزندے بتو رسانم - این بگفت و هزار دینا
عطا فرمود و بگرفتم و بیرون آمدم - **نظم**

جوانمردا جوانمردی بیاموز — از مردان جهان مردی بیاموز
درون از کین کینه‌جویان نگهدار — زبان از طعن بدگویان نگهدار
نکوئی کن بآن کو با تو بد کرد — کزان بد رخنه در اقبال خود کرد
چو آئین نکوکاری کنی ساز — نگردد چیز بتو آن نیکوئی باز

حکایت - ۱۰ - حاتم را پرسیدند که هرگز از خود کریم تر دیدی؟ گفت بلی - روزے بخانهٔ یتیمی فرود آمدم داد وَه سر گوسفند داشت فی الحال یک گوسفند را کشت و بپخت و پیش من آورد - مرا از و قطعهٔ گوشت خوش آمد بخوردم و گفتم والله بسے خوش است - آن پسر بیرون رفت و یک یک گوسفند را می کشت و آن موضع را می پخت و پیش من می آورد - و من ازان آگاه نے - چون بیرون آمدم که سوار شوم دیدم که بیرون خانه خون بسیار ریخته است - پرسیدم که این چیست؟ گفتند وے همه گوسفندان خود را کشت - ملامتش کردم که چرا چنین کردی؟ گفت سبحان الله چون ترا خوش آمد چیزے که من مالک آن باشم و در آن بخیلی کنم پس زشت سیرتی باشد در عرب - پس حاتم را پرسیدند که تو او را در مقابلهٔ آن چه دادی؟ گفت سی صد سرخ موے و پانصد گوسفند - گفتند پس تو کریم تر باشی؟

کفت زیهات ! دستے ہر چہ داشتہ داد - ومن از آنچہ دانستم از بسیار اندکے پیش
نہادم -

قطعہ

چون گدایے کہ نیم نان دارد   نیمی دہد ز نانہ خویش
پیشتر زان بود کہ شاہ جہان   بدہد نیمے از خزانہ خویش

حکایت - اول طایفہ افغان وقتے کاشان را غارت کردند خوانہا بردند و توشہا خوردند - تا ہمہ کجا جملہ عریان شد و چشمے گریان - قضا را کاشانیان افغان را در کاشانہ گرفتند - یکے از اہل آن دیار بر سرش می نالید و می گفت - بر نباک میگریالید یکے آتش اے برادر بہتر عاقلان آنست کہ بر دوست نالند نہ بر دشمن - نہ این از آن طایفہ است کہ ہیچ زندہ بر تن ہیچ زندہ نگذاشتند و ہر کجا نانے و خوانے را دیدند نان را خوردند و خوان را بردند -

قطعہ

ای کیش دلیر تر از شیر جان شکار   خیلے بچون حریف تر از ہر گیا کمان
در چشم خام شان کہ ازان پیل در ہراس   در ذوک تیغ شان کہ ازان شیر بیشہ شان
از بسکہ خستہ بستہ گرفتار شد زمین   از بسکہ کشتہ پشتہ بر نہاد شد نشان

قطعہ

نہ لیشہ اندازند - تن نہ شرمشہ [illegible]   نہ آنے اندر عارض نہ [illegible] نہ پیکر
بہ غمان آن جہان بر [illegible] پرستان را   کہ [illegible] اند و [illegible]

گفت اے رفیق حق بااست لیکن چون من دشمن را بدین حال بینم دوست دارم۔

قطعہ

نفس امارۂ تو دشمن تست | چون شود کشتہ دوست گردد دوست
تن تو پوست ہست جان تو مغز | مغز را ار ز دست لشکن پوست

حکایت ۱۱۔ آوردہ اند کہ یکے از بزرگان را کہ ودیعت حیات بموکل اجل سپردہ بود رخت ازین مرحلۂ فانی بسرائے جاودانی بردہ در خواب دیدند۔ واز حالتیکہ بعد وفات وے را واقع شدہ بود پرسیدند فرمود کہ مدتے در شکنجۂ عذاب گرفتار بودم۔ ودر چنگال عقاب عقوبت می فرسودم تاگاہ پروانۂ نجات از دیوان کرم الٰہی برسید وحق سبحانہ گناہان مرا بیامرزید۔ سائل از وے استفسار نمود کہ ہیچ دانستی کہ سبب امروزش چہ بود وبچہ وسیلت صورت خلاصی رو نمود۔ جواب داد کہ آرے در بیابانے رباطے ساختہ بودم۔ مگر درویشے درگرمگاہ روز بسایۂ آن رباط پناہ آورد۔ وزمانے استراحت کردہ۔ چون مشقت او براحت مبدل گشتہ بود از روے نیاز زبان بدعا کشادہ وبرین وجہ گفت کہ خدایا بانی این موضع را بیامرز۔ فی الحال تیر دعاے او بر نشانۂ اجابت رسید مرا بیامرزید واز حضرۂ جحیم بروضۂ نعیم رسانید۔ فرد

ہرچند بروے کار در می نگرم | نیکی ست کہ نیک ست دگر ہیچ

حکایت - ۳۱ - در اخبار آمده که خسرو پرویز را سپه سالارے بود بلشکر کشی و دشمن کشی معروف و مذکور - و بمتانت رائے وقوّت عزم در اطراف ممالک موصوف و مشهور مقرب ملک و عمدهٔ ممالک بودے و خسرو پرویز از صوابدید او عدول نمودے - **بیت**

از و تازه بُد گلشن خسروی   بیازوے او پشت دولت قوی

وقتے صاحب خبران بسمع ملک رسانیدند - که سپه سالار شما از جادهٔ فرمان برداری انحراف خواهد ورزید - و سبیل عناد و عصیان و طریق سرکشی و طغیان مسلوک خواهد داشت پیش ازانکه صورت از قوة بفعل آید - تدارک آن اشتغال باید نمود - **فرد** -

علاج واقعه پیش از وقوع باید کرد   دریغ سود ندارد چو رفت کار از دست

خسرو ازین خبر اندیشه مند شد - و گفت اگر او عنان عزیمت از روے مخالفت بطرفے از اطراف ممالک بگرداند بسیارے از اعیان لشکر و سران سپاه با وے راه موافقت پیش گیرند - و یکبار که از آوازهٔ یاغی شدن او قصورے در ارکان ملک پدید آید - و از دیدهٔ طاغی گشتن او فتورے بقواعد سلطنت راه یابد - **بیت**

مباد ابرآرد بہ پیدا دمے   که در ملک پیدا شود ماتمے

پس با خواص دولت و مشیران مملکت درین باب مشاورت

فرمود رائے ہمگنان بران متفق شد کہ او را بند باید کرد خسرو بحسن تدبیر ایشان آفرین کرد۔ در روزے دیگر آں امیر را طلب کردہ بموضعے بالا تر از مقام او نشاند و ذکرِ محامد و مفاخر و سیر تہائے ستودہ و خصلتہائے پسندیدۂ او بر زبان راند۔ واز نفائس و خزائن و نقود و دفائن خویش زیادہ از استحقاق وے عطا فرمود۔ مشیران نیکو رائے کہ صلاح و صواب در بند کردن او دیدہ بودند در محل فرصت عرضہ داشتند کہ سبب تخلف از مقر عزیمت ہمایون چہ بود شاہ تبسم فرمودہ گفت۔ من رائے شما را خلاف نکردم و از عزم خود انحراف نورزیدم۔ شما گفتہ بودید۔ کہ او را بند باید کرد من خواستم کہ او را بمحکم تریں بندے مقید سازم ہیچ قیدے قوی تر از بند احسان ندیدم و دیگر تامل کردم کہ محل ہر قیدے عضوے معین است و بندے کہ بریک عضو افتد پیدا است کہ چہ نوع بندے باشد۔ خواستم کہ بند بر دلش نہم۔ کہ دل سلطان است و اعضا و جوارح خدم و حشم او بیند۔ و چوں اصل مقید گردد ہر آئینہ تمام اعضا و جوارح کہ تبع او بید بستہ گردند۔ و دیگر بند آہنین بر ہر عضو کہ نہند ابسو بان سودہ گردد۔ و بند کرم و احسان کہ بر دل نہند بہیچ چیز فرسودہ نگردد و در امثال آمدہ۔ کہ مرغ وحشی را بدام مقید توان کرد و آدمی را باحسان و انعام۔

مثنوی

کرم پیشه کن کادمی زاده صید — باحسان توان کرد وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن به بند — که نتوان بریدن به تیغ این کمند
چو دشمن کرم بیند ولطف وجود — نیاید دگر خبث از و در وجود

حکایت ۱۴۴ ـ آورده اند که چوں آوازهٔ جوانمردی حاتم جزیره عرب را تا دارالملک یمن فرو گرفت ـ وصیت سخاوت او بولایت شام و مملکت روم رسید ـ والی شام و حاکم یمن و بادشاه روم بعداوت او برخاستند ـ چه هریک از ایشاں دعوی سخاوت کردندے ولاف جوانمردی زدندے و ذکر حاتم بر زبان اهل زماں بیشتر جاری بود ـ و طنطنهٔ کرم وجود وے در همه اطراف سائر و ساری ـ شعر

ابر دریادل ز دست جود او در انفعال — مال عالم زیر پائے همت او پائمال

پس هریک از ایشاں با او بطریقهٔ سلوک کردند ـ اولاً والی شام خواست که او را بیازماید ـ کس فرستاد و از وے صد شتر سرخ موی سیاه چشم بلند کوهان طلبید و مثل آن شتر در وادی عرب نادر باشد و اگر یافت شود ـ بسیار گراں بها بود ـ و فی الواقع دراں وقت ایں نوع شتر در رمهٔ حاتم نبود ـ چوں کس بادشاه شام بحاتم رسید پیغام والی گذرانید ـ حاتم دست قبول بر سینه نهاد ـ و در جواب آں سمعاً و طاعتهً بر زبان راند ـ فرد

هرچه امر شود چاکریم و دولتخواه   هرچه حکم رود بنده ایم و خدمتگار

پس ایلچی را منزل نیکو فرود آورده اسباب ضیافت چنانچه فراخور
احوال او بود مهیا گردانید و لطف نمود. تا در قبایل منادی کردند
که هر که مثل این شتری بیاورد به بهای تمام از وی بخرم و میعاد دو ماه بها
بدو رسانم حاصل کلام بدین طریق صد شتر قرض کرده بسلطان شام
فرستاد چون آن شاه شام بدین حال اطلاع یافت انگشت تعجب بدندان
تحیر گرفته فرمود که با این اعرابی یا آدمی دیگر و او خود را بواسطه ما در
قرض انداخت. پس همان شتران را متاع مصر و شام بار کرده بدست
همان ایلچی باز گردانید. چون شتران را نزد حاتم آوردند باز فرمود
تا منادی کردند که هر که شتری بمن داده بیاید و همان شتر خود را
با آنچه بار دارد بگیرد و ببرد. پس آن صد شتر را با بار بخداوندان داد.
هیچ چیز برای خود باز نگرفت خبر بسلطان شام رسید گفت این همه
مروت که از حاتم آدمی زاد است و سخاوت حاتم را مسلم است. فرد

آوازهٔ سخاوت و احسان حاتمی   آخر درین جهان بیست بپاینده آب

حکایت ۱۵۰ - دیگر عظیم الروم که او را هرقل گفتندی چون ذکر
جود حاتم شنید متفحص اخبار و متجسس احوال وی گشت. پس بوی
رسانیدند که حاتم رمکی دارد باد پای و بارگی جهان پیمای چون تیر

خدنگ زود دوو چون عمر گرامی زود رو اسپے بگرم روی با آتش دم
مشابہت زدہ و از تیز گامی پابا د طریق ہمراہی سپردہ۔ نظم

چو اشک عاشقان گلگون و خوشرو　　جہان پیما تر از شبدیز خسرو
بوقت حملہ برق آسا جہندہ　　بگاہ پویہ چون صرصر روندہ

قیصر وزیر خود را گفت۔ کہ خبر سخاوت حاتم در عرب و عجم فاش شدہ
و صیت جوانمردی و مروتش از قاف تا قاف فرو گرفتہ و من شنودہ ام کہ
بدین صفت اسپے دارد میخواہم کہ نقد اورا بر محک اعتبار بیازمایم و
صورت دعوی اورا در محکمۂ معنی امتحان نمایم و کس از پے آن مرکب
بقبیلہ طے فرستم۔
مثنوی

من از حاتم آن اسپ تازی نژاد　　بخواہم گر او مکرمت کرد و داد
بدانم کہ در وے شکوہ مہی است　　و گر رد کند بانگ طبل تہی است

پس ایلچی بجہت آن مرکب با تحفہ و ہدایا کہ لائق حاتم بود فرستاد
اندک زمانے را رسول ملک روم بقبیلۂ طے رسیدہ در حوالی و منازل
حاتم نزول نمود۔ قضارا مقارن رسیدن ایلچی ابرے پدید آمد و باران
و برف باریدن گرفت۔ حاتم مہمان را دلداری نمودہ بمنزل شائستہ
فرود آوردہ۔ و فی الحال بفرمود۔ تا آن اسپ را بکشتند و طعامے مہیا کردہ
نزد مہمان آوردند۔ بعد از فراغت طعام اسباب استراحت مہیا ساختہ

حاتم از خیمه بیرون رفت. و آن شب از هیچ نوعے سخنے نگذشت علی الصباح
که حاتم بعد ز خواهی آمد - ایلچی منشور قیصر با هدایا که فرستاده بود - بحاتم نمود
چون حاتم بر مضمون آن اطلاع یافت بغایت اندیشه مند گشت ایلچی
بفراست اثر ملالت بر جبین حاتم مشاهده فرموده گفت اے جوانمردا
اگر در دادن اسپ مضائقه داری - از جانب ما چندان مبالغه نیست -
حاتم جواب داد - که مرا ازین جنس اسپ اگر هزار باشد و کسے از اهل
روزگار از من طلبد بهیچ وجه مضائقه در حیز تصور من نیاید خصوصا
سلطان عظیم الشان مرا بطلب یک اسپ مفتخر ساخته و بجهت این جزوے
خدمت رسول بزرگے ارسال نموده - اندیشه من از تحسر است و تفکر من
از غایت تحسر که چرا زود تر خبر نیافتم تا آن اسپ را تلف نکردمے -

مثنوی

من آن باد رفتار دلدل شتاب ز بهر شما دوش کردم کباب
که بد ظلمت ابر از پیش و پس بسوے رمه ره نمی یافت کس
بنوعے دگر روے در راهم نه بود جز آن بر در بارگاهم نه بود
مروت ندیدم در آئین خویش که مهمان بخسپد دل از فاقه ریش
مرا نام باید در اقلیم فاش دگر مرکب نامور گو مباش

پس اسپان تازی و تبرکات حجازی جهت سلطان روم فرستاد

ورسول را نیز از تحف ہائے آں دیار بہرہ مند ساختہ بخوبتر وجہے روانہ کرد۔ چوں ایلچی آمد قیصر از فحوائے حال خبر یافت وصفت انصاف پیش آوردہ۔ گفت کہ آئین مروت وقاعدۂ فتوت حاتم را مسلم است

قطعہ

توان گفت کامروز نبود بعالم جز و شہریار دیار مروت
زدی جوان مردی ومہربانی بروختم شد کار وبارِ فتوت

حکایت۔ ۱۲۔ دیگر حاکم یمن بادشاہے بود صفتِ کرم وسخاوت بروغالب وخصلتِ احسان ومروّت برومستولی۔ ہموارہ موائد انعام او برای خاص وعام نہادہ۔ وفوائد اکرامش بجہت محتاجان ودرماندگان آمادہ۔

بیت

چو دستِ جود بخشش برکشادے زعالم رسم خواہش برفتادے

میخواست کہ جز نام کرم او بر زبانہا مذکور نشود۔ وغیر از صفتِ جود وسخاے او در اطراف عالم مشہور نگردد۔ وبدیں سبب ہرکہ پیش او صفت حاتم کردے آتش غضبش اشتعال نمودہ بایذاے وے مشغول گشتے وگفتے۔ کہ حاتم مردے صحرانشین است از جملۂ رعیّت ولایت من نہ او را رتبۂ مملکت داری ونہ منصبِ فرمانروائی نہ قوت جہانگیری ونہ بازوے کشورکشائی۔

شعر

نہ او را خزانہ است و نے تخت و تاج نہ باعیش کسے می دہد نے خراج
پیداست کہ از دست او چہ کرم آید ؟ و باسپ و شتر و گوسفندے چند
کہ دارد چہ مقدار کرم نماید - من آنچہ در سالے حاصل حاتم باشد - در روزے
بسائل میدہم - و صد برابر خوان او در یک چاشت پیش مہمان می نہم -
مصرعہ - ببیں تفاوتِ رہ از کجاست تا بکجا -
القصہ ملک یمن روزے جشنے عظیم ساختہ بود - و طرح دعوتے بادشاہانہ
انداختہ تمام روز چوں آفتاب بزر بخشی مشغول بود و مانند ابر گوہر فشانی
اشتغال می نمود - ناگاہ در اثنائے ایں حال بیت
در ذکر حاتم کسے باز کرد دگر کس ثنا گفتن آغاز کرد
ملک ازاں برنجید و عرق حسدش در حرکت آمدہ باخود اندیشہ کرد کہ ہیچگونہ
زبان اہل زمان از ذکر حاتم خاموش نیست - صفت نکو کاری و مہمانداری
او بر دل مردمان فراموشی نے بیں ہماں بہتر کہ بدستیاری ملاحِ فلک کشتی
عمر او را در غرقاب فنا افگنم و بمددگاری استاد اندیشہ رقم نام او را
از لوح زندگانی محو کنم - بیت
کہ تا ہست حاتم در ایام من بہ نیکی نخواہد شدن نام من
در پائے تخت او عیار پیشہ بود - کہ برائے یک درم صد خون ناحق را
میان بربستے و بامیدانکہ فائدہ شیشۂ دل بسیار کسان را بسنگ جفا

شکستہ   بیت

چو چشم نازنینان بود خونریز   چو زلف خوبرویان فتنہ انگیز

القصہ شاہ یمن او را طلبیدہ بمواعید خسروانہ مستظہر ساختہ برآن آورد کہ خود را بقبیلہ بنی طے رساند و بہر حیلہ کہ داند۔ و بہر شعبدہ کہ تواند حاتم را نیست و نابود گرداند۔ عیار متعہد قتل حاتم شدہ متوجہ قبیلہ طے گشت و بعد از مدتے بداں سر منزل رسید۔ تا جوانے خوش خوے نیکو روے کہ سیماے بزرگی از جبہہ او تابان و فرخندگی در ناصیہ او درخشان بود ملاقات کرد۔ جوان از روے مہربانی و شیرین زبانی او را پرسش کرم نمودہ پرسید۔ کہ از کجا می آئی و کجا میروی۔ عیار پیشہ جواب داد کہ از یمن می آیم و عزیمت شام دارم۔ جوان التماس نمود یک امشب بقدم کرم وثاق مرا مشرف سازد۔ تا حضرے کہ باشد بنظر شریف رسانم وبدیں تلطف کہ کلبۂ مرا بنور حضور خود بیارائی منت دار شوم۔

مصرعہ۔ زود درآ کہ وشبستان ما منورکن۔

آں عیار بجوشخوئی و دلجوئی بستۂ آنجوان شدہ روے بمنزل وے نہاد و از آن جوان رسم ضیافت و شرط مہمانداری بروجہے تقدیم افتاد کہ ہرگز آن عیار را در خاطر خطور نکردہ بود۔ و در ضمیر او نگذشتہ۔ میزبان لحظہ بلحظہ تکلفے دیگر نمود۔ و مطعومات گوناگوں و مشروبات رنگا رنگ

ترتیب میفرمود۔

بیت

هر نفسے بر سر خوانش نگر خوردنی خوب از یک دیگر

و مہمان ساعت بساعت بدل آنجوان را تحسین میکرد۔ و بزبان ثنا و آفرین او میگفت۔

بیت

تبارک اللہ ازیں مردمی و خوشخوئی گذشتہ ز ہمہ نیکوان بہ نیکوئی

برین منوال تا شب تیرہ بپایان رسید و صبح روشن روے از افق مشرق آغاز طلوع کرد۔ مہمان با دیدہاے گریان و داع میزبان را میان دربست و بزبان نیاز مضمون این بیت جگر سوز دل گداز ادا میکرد

بیت

دلم می سوزد از داغ جدائی چہ بودے گر نہ بودے آشنائی

جوان بمبالغۂ بسیار درخواست میکرد۔ کہ دو سہ روزے اینجا اقامت نمائی و مرد عیار بانواع عذر ہا متمسک شدہ می گفت بیت

نیارم شد البتہ اینجا مقیم کہ در پیش دارم مہمے عظیم

جوان گفت مرا تشریف محبت ارزانی دار۔ و مہمے کہ ہست با من درمیان آر۔ شاید کہ مددے توانم کرد۔ و ہمراہی بجاے توانم آورد مہمان چون دلنوازی و جوان مردی از وے مشاہدہ کردہ بود ہم۔ باوجود تامل ننمود۔ کہ این مہم کلی کہ مرا در پیش است بے امداد چنین یارے

دیگے دستیارے ازین گونہ مددگارے سرانجام نخواہد یافت کہ مردے
بامروت وکارسازو دلجوی وغریب نوازاست - ہیچ یہ ازاں نیست کہ پردۂ
ازروے کار بردارم وادرا بارہ محرمِ خود ساختہ روے
بساختن - آن مہم آرام -

نظم

یک گل مقصود درین بوستان | کے چیدہ نشد بے مدد دوستان
دامن یارے اگرافتد بدست | فارغ وآزادہ توانی نشست
کارتو از یار مکمل شود | مشکلت از ہمقسان حل شود

پس اول جوان رابجہت اخفاے آن مہم سوگند داد - بعد ازمبالغۂ بسیار
وتاکید بسیار سرخود رابا او درمیان نہاد - وگفت شنودہ ام کہ درین نواحی
حاتم نام کسے ہست کہ لاف جوانمردی میزند ودعوی احسان ومردم
نوازی میکند - شاہ یمن راظاہرا از و شدغدغہ در دل وخدشۂ درخاطرپدید
آمدہ ومن مردے پریشان روزگارم ومعاش من از وزدی وعیاری
میگذرد - درینولا سلطان ولایت من مراطلبیدہ ووعدۂ مال ومتاع
فراوان فرمودہ بشرطِ آنکہ حاتم راپیدا کردہ بقتل آرم وسر اورا بتحفہ
پیشش ملک برم ومن بضرورت وجہ معیشت این صورت راقبول کردہ
بدین قبیلہ آمدہ ام نہ حاتم رامی شناسم ونہ راہ بمنزل اومی برم - از
درویش پروری وغریب نوازی توعجیب وغریب نیاشد کہ حاتم رامن نمائی

ودر قتل او شرط مددگاری بجاے آری - تامن از عہدے کہ کردہ ام بیرون آمدہ باشم - و بدولت تو از مواعید شاہ یمن بہرہ مند گردم - جوان این سخنان را استماع نمودہ - بیت

بخندید و گفتا کہ حاتم منم　　سر اینک جدا کن بہ تیغ از تنم

اے مہمان ابر خیز و پیش از آنکہ متعلقان من خبر دار گردند - کہ سر من بردار و سر خود گیر - تا مقصود شاہ یمن حاصل و مراد تو نیز میسر گردد - بیت

چو حاتم بآزادگی سر نہاد　　جوان را برآمد خروش از نہاد

عیار فی الحال پیش حاتم بر زمین افتاد و بوسہ بر دست و پاے وے میداد و میگفت - نظم

اگر من گلے بر وجودت زنم　　نہ مردم کہ در کیش مردان زنم
دو چشمش ببوسید و در بر گرفت　　وز انجا طریق یمن بر گرفت

حاتم اسباب راہ او از زاد و راحلہ تہیہ نمودہ او را تکمیل کرد - و عیار پیشہ بعد از قطع راہ چون پیش پادشاہ آمد صورت حال او عرض رسانید ملک یمن از روے کرم طبعی متفطن شد و از راہ آزادگی و جوانمردی معترف گشت - کہ کرمے درین مرتبہ ہیچکس از عالمیان نیست و سخاوت بدین شاہ مقدور ہیچ یک آزادمیان نہ - بیت

ہست جوان مرد و مہ صد ہزار　　کار چو با جان فتد انجاست کار

حکایت ۔ ۲۰ ۔ آوردہ اند ۔ کہ سلطان محمود باغے ساخت چوں
روضۂ رضواں دلکشا و مانند فردوس بریں بہجت افزا ۔ از نزہت و
صفا چون بوستان بہشت تازہ و خرم و از غایت طراوت و نزہت
رشک گلستان ارم ۔

نظم

بسے گل شگفتہ بر اطراف باغ — برافروختہ ہر یکے چون چراغ
ریاحین دمیدہ بر اطراف جوی — صبا عطر پرور ہوا مشکبوے
درختش ز طوبے دلا ویز تر — گیاہش ز سوسن زبان تیز تر

و پدر خود ناصر الدین سبکتگین را ضیافتے کرد ۔ کہ خوان سالار فلک بزمے
بدان زیبائی ندیدہ بود ۔ و گوش زماں سماطے بدان آرائش نشنیدہ طعامہا
لذیذ از موائد خلد بریں نشان میداد حاضر کرد ۔ و شربتہاے خوش گوار
کہ از حلاوت ذوق شراب طہور حکایت میکرد ۔ بنظر آورد ۔

مثنوی

ابا ہاے نوشین عنبر سرشت — خبر داد از خورد ہاے بہشت
ز مرغان فربہ تو گوئی بساط — برآورد پر مرغ وار از نشاط
ز بو زینہا و ز حلواے تر — بہ تنگ آمدہ تنگ ہاے شکر

پس از فراغت طعام پسر از پدر پرسید ۔ کہ ایں نوع در نظر انوار
چہ نوع می نماید ۔ ناصر الدین گفت جان پدر ایں باغ عظیم زیبا

در روضهٔ بغایت دلکشا است۔ اما از ارکان دولت و ملازمان حضرت ما هر
کس خواهد مثل این تواند ساخت۔ پادشاهان را باید که باغ چنان سازند
که دیگرے را مثل آن ساختن میسر نشود و میوه هاے آن در هیچ
بوستان بدست نیاید۔ سلطان فرمود که آں کدام باغ تواند بود۔ جواب
داد که آن نهال تربیت و احسان در بوستان فضلا و حکما و شعرا نشاندن
تا ثمرهٔ حاصل کنی که سردی زمستان دران تصرف نتوان کرد۔

حکایت ۱۰۸۔ گویند ملک صالح از ملوک شام شبها بایک غلام
بیرون آمدے و در مساجد و مقابر و مزارات بگشتے و احوال هر کس تفحص
نمودے۔ شبے در زمستان میگشت بمسجدے رسید۔ درویشے را دید
که از برهنگی می لرزید و میگفت۔ الٰهی پادشاهان دنیا نعمت ترا سرمایهٔ
حظوظ نفس و هوا ساخته اند۔ از احوال ضعیفان و محتاجان غافل شده
اگر ایشاں فردائے قیامت در بهشت خواهد بود۔ بعزت و جلال تو که قدم
در بهشت نخواهم نهاد۔ ملک صالح این سخن را استماع فرموده بمسجد در آمد
و جامه با بدرهٔ درم پیش درویش نهاده بگریست و گفت شنیده ام
که درویشان پادشاهان بهشت خواهند بود۔ امروز که ما پادشاهیم
با شما از در صلح در آئیم۔ فردا که شما پادشاه باشید در خصومت بر ما
مکشائید و نظر حمایت از ما باز مگیرید۔ مثنوی۔

من امروز کردم در صلح باز | تو فردا بروئیم مکن در فراز
من آن کس نیم کز غرور و حشم | ز بیچارگان روی در هم کشم
تو هم با من از سر بنه خوی زشت | که تا سازگاری رود در بهشت

حکایت - (۱۹) در تواریخ مسطور است که در کرمان ملکے بود بغایت سخی و مهماندار - پیوسته در مهمان خانۂ او کشاده بود - و خوان احسان او برائے خاص و عام نهاده - هر که بشهر او آمدے بر سفرۂ کرم او نان خوردے و تا دران شهر بودے وظیفۂ چاشت و راتبۂ شام از ضیافت خانۂ وے بردے - وقتے عضدالدوله لشکر کشیده قصد تسخیر ولایت او کرد ملک طاقت حرب وے نداشت بحصار درآمد - هر روز لشکر عضدالدوله بر حصار آمدندے و جنگ سخت کردندے و هر شب ملک کرمان آن مقدار طعام که لشکر عضد را کفایت بودے فرستادے عضد پیغام داد که روز حرب کردن و شب نان دادن چه معنی دارد؟ جواب فرستاد که جنگ کردن اظهار مردیست و نان دادن وظیفۂ مردمی - ایشان اگرچه دشمن اند اما غریب بشهر و ولایت من اند - از مروت نباشد که ایشان در منزل من نان خود خورند - عضدالدوله بگریست و گفت کسے را که چندین مروت باشد با وے حرب کردن از بے‌مروتی است لشکر باز گردانید و تعرض با وے نکرد -

فرد -

مردمی کن بجائے دشمن و دوست ، کہ مروت زیان نکرد کسے

حکایت (۴۰) آوردہ اند کہ شخصے خانۂ شخصے بکرایہ ستاندہ بود
روزے چند انجا بسر بردہ ناگاہ ازاں خانہ بیروں رفت و ازاں شہر
سفر کردہ بولایت دیگر افتاد۔ و انجا بمنصب وزارت رسید۔ آں فقیر
کہ خانہ بدو کرایہ دادہ بود۔ برخاست و در دست بخدمت او نہادہ چوں
بداں شہر رسید از گرد راہ روے ببارگاہ وزیر آورد۔ تا برسید خواست
کہ ببارگاہ در آید۔ حاجبے استادہ بود۔ گفت چہ کسے و بچہ جرأت بدیں
بارگاہ در می آئی؟ گفت آشنائے وزیرام مرا آشنائی بدین گستاخی می آرد۔
حاجب پرسید کہ چہ آشنائی داری با وے؟ گفت وقتے خانہ بکرایہ بدو دادہ
بودم حالا آمدہ ام تا نظر در کار من کند و مرا از حضیض مذلت بدر دہد و عزت
وحرمت برآرد۔ حاجب بخندید و گفت اے بیچارہ تو مرد نادان بودۂ
ایں سہل وسیلہ ایست کہ خانۂ بکرایہ دادہ بودم ایں را تصور کردہ
و آمدۂ کہ حق گذاری ایں را رعایتی یابی برو سر خویش گیر و جہے دیگر پیش گیر
قضارا وزیر پس پردہ ایں گفت و شنید استماع نمود۔ حاجب را
طلبیدہ گفت با کہ سخن می گفتی۔ گفت مردے آمدہ کہ من آشنائے
وزیرام وقتے خانہ بکرایہ بدو دادہ ام من او را ملامت می کردم کہ ایں
سخن مگوئے و چنیں سہل وسیلہ قرب وزیر مجو۔ وزیر التفات و انعام

مدار وزیر گفت غلط کردی برو و او را بیار که آشنائے قدیم من است و
حقوق خدمت دارد - حاجب برفت و او را در آورد - وزیر او را تعظیم بسیار
کرد و دلنوازی بیشمار بجا آورد - و احوال عیال و اطفال وے پرسید و برای
هر یک تحفه و تبرکے بزرگانه ترتیب داد و او را دوستکام و با مراد وے
تمام منزل و مقام باز گردانید - مثنوی

تو ده از مهر وفا سینه را — سهل مدان صحبت دیرینه را
روی مگردان ز رفیقان خویش — یاد کن از خدمت یاران پیش

حکایت - ۱۲ - آورده اند که عبدالله طاهر بار عام داده بود
و ارباب حاجات مرادات خود عرض میکردند - و بحصول مراد مراجعت
مینمودند - شخصے در آمد که اے امیر مرا بر تو هم حق نعمت است و هم
حق خدمت توقع دارم هر دو حق را رعایت کنی - و مرا از درگه حصول
بدرجه قبول رسانی - عبدالله طاهر گفت - حق نعمت کدام است گفت
فلان روز در اثنا با کوکبه دولت بر در خانه من گذر میکردی من بدر
خانه خود آب زدم تا گرد بر جامه تو ننشیند - نعمت آن آب است که برای
تو بر خاک ریخته ام و حق آن میخواهم - بیت

کسے کو بر تو دارد حق آبے — فراموشش مکن در هیچ بابے

عبدالله پرسید که حق خدمت کدام است گفت در آن محل که سوار

بیشتری من پدر و پدرم و بازوی تو را گرفتم تا سوار شدی - امیر گفت راست میگوئی هر دو حق تو ثابت است - پس او را تربیت تمام داد

نظم

بزرگانی که اہل وفا بوده اند ـ به مسکین نوازی حق گذارانند
ز جام حیا بیهوشی نه نیکو است ـ ز مهربان فراموشی نه نیکو است
اساس مکرمت بر حق شناسی ـ بصورت ناشناسی ناسپاسی

حکایت ۳۳ - وقتی در قبیله اعرابی قحط افتاد و بهر درست جهت تحصیل توشه از وطن مالوف و مسکن معهود بیرون آمد. چون از شورستان در گذشت - گذارش بر موضعی افتاد که خاک پاکش صالح زراعت بود غدیری دید - مقدار آب باران در وی جمع شده و بسبب ریاح خس و خاشاک از دور ساخته - آبی در غایت صفا و لطافت بنظر وی در آمد - عرب هیچ بار آب بدین وصف ندیده بود تعجب شد و پیش آمد قدری از آن آب بچشید - در مذاقش بسی شیرین و خوشگوار نمود - با خود گفت که من شنیده ام که حق سبحانه تعالی در بهشت آب دارد شیرین که طعم آن متغیر نگردد - چنانچه در قرآن آمده فیها انهار من ماء غیر آسن - اگر غلط نکنم حق تعالی بر فقر و فاقه من بخشوده بجهت تشنگی و بیچارگی من این آب از بهشت بدنیا فرستاده - حالا

دران است کہ قدرے ازیں آب بر داشتہ نزد خلیفۂ روزگارہم داد
ہر آئینہ در مقابلۂ ایں خدمت دربارۂ من احسانے فرماید ومن واہل بیت من
ببرکت انعام خلیفہ از قحط باز رہیم۔ پس مشکے کہ ہمراہ داشت ازآن آب
برساختہ راہ بغداد پرسید۔ و روے بدارالخلافت نہاد۔ ہنوز میان
اعرابی و بغداد مسافتے ماندہ بود کہ کوکبۂ حشمت و دبدبۂ عظمت مامون
رسید۔ اعرابی معلوم کرد کہ ایں خلیفہ است۔ و عزم شکار دارد فی الحال
برسر راہ آمد۔ و زبان بدعاگوئی و ثنا خوانی بکشاد۔ مامون بدو متوجہ
شدہ پرسید کہ اے اعرابی! از کجامی آئی۔ گفت از فلاں بادیہ کہ اہل
آں بغمۂ قحط و بلاے غلا در ماندہ اند۔ گفت بکجا میروی؟ گفت
بدرگاہ تو آمدہ ام و دست تہی نیستم۔ بلکہ تحفۂ دارم و ہدیہ آوردہ ام
کہ دست آرزوے ہیچکس بدامن وصال او نہ رسیدہ و دیدۂ تمناے
ہیچ مخلوقے جلوۂ جمال او ندیدہ۔ خلیفہ متعجب شد۔ و گفت بیار چہ
آوردی؟ اعرابی مشک پیش آورد و گفت۔ ھٰذا مَاءُ الجنۃ ایں آب
بہشت است کہ دریں عالم کسے نہ دیدہ و نچشیدہ۔ بیت

آب نگو شیرۂ شاخ نبات   در مزہ ہمشیرۂ آب حیات

مامون ریکا بدار را فرمود۔ تا قدحے ازاں آب بزودی آورد کہ دید
متغیر اللون و کریہ الرائحہ و سومت مشک اعرابی در وے اثر کردہ

ورنگ و بوے آن تغیرے عجیب یافتہ۔ خلیفہ قدرے ازان بچشید و
بفراست دریافت کہ صورت واقعہ چیست؟ بشرم کرم رخصت نداد۔ کہ
پردہ از روے کار وے بردارد۔ گفت اے اعرابی! براست گفتی این
عجب آبے لطیف و شربتے غریب است این را بہر کس نتوان داد۔
پس رکابدار را فرمود۔ تا قدح آب را در مطہرۂ خاصہ ریخت و مشک را
درزاویہ انداخت و درمحافظت آن آب مبالغہ زیادہ ازحد نمود۔ پس روی
با اعرابی کرد کہ۔ یا اخا العرب تحفۂ زیبا و تبرکے پسندیدہ آوردۂ۔ حاجت تو
چیست و چہ مدعا داری؟ گفت۔ یا خلیفۃ المسلمین مردم من ازفاقہ
وبینوائی درمعرض تلف اند۔ امید بفضل خدا دارم و بکرم تو۔ خلیفہ فرمود
تا ہزار دینار حاضر کردند۔ و گفت اے اعرابی این زرہا بگیر و از ہمین جا
بازگرد۔ و روئے بوطن خود نہ۔ اعرابی زر گرفتہ فی الفور بازگشت یکے از
خواص پرسید کہ حکمت درین چہ بود؟ کہ ازین آب کسے را نچشانیدی
و اعرابی را ازہمیں موضع بازگردانیدی۔ مامون فرمود۔ کہ آن آبے بود
ناخوش مزہ و بدبوے امّا بہ نسبت آبے کہ اعرابی بدان پرورش یافتہ بود
اورا آب بہشت بنمود۔ شایستے کہ چون یکے ازشما قدرے ازان آب
بخوردے و بسرکار نارسیدہ اعرابی را بدان کار ملامت کردے وطعنہ
زدے وآن بیچارہ منفعل شدے۔ واگر اورا از ہمیں جا بازنگردانیدمے

شاید بیشتر رفتے و آب دجلہ را بارہاے واز آن آب عذب و لطیف بچشیدے از کردۂ و آوردۂ خود خجل زدہ گشتے۔ ما شرم داشتیم کہ یکے نزد ما آید و سیلۂ از کرم ما توقعے نماید۔ وگرد خجالت بر صفحۂ احوال او نشستہ باز گردد۔ شعر

سخی را شرم می آید کہ سائل　　خجل از در گہ او باز گردد

باب چہارم در بخل و لئیمی

قطعہ

اگر از اہل دینی اے جوانمرد　　بخیلان را ز اہل دین نخوانی
نہ بینم جائے ایشان جز جہنم　　ولم نک نطعم المسکین بخوانی

قطعہ

عارفان را مال نقصان ست و درویشی کمال　　تا کمال معرفت یابی مشو مائل بمال
گر نخواہی کہ گردی پائمال نفس خویش　　مال چوں در دست آید نفس را در پائمال

حکایت - (۱) آوردہ اند۔ کہ چوں سکہ بر درم نہادند۔ ابلیس (علیہ اللعنۃ) از شادی بیالید و آنرا برگرفت و بر سر و چشم خود مالید فرزندان نفس ازو پرسیدند کہ چہ حالت است؟ گفت درین سنگ پارہ دو صفت می بینم کہ بسیارے خلق را بداں بفریبم۔ گفتند کدام است۔ گفت

زردی روے و چین جبیں۔ زردی روے علامت حسد است چین جبین نشان
بخل۔

فرد

گر نداری بخل و کین رو پیش نگر   رنگ زرد و چین ابرو پیش نگر

آنگاه گفت بحضرت خداوند که من بواسطۂ تو بسیارے از بخیلان را
بدوزخ فرستم۔ خطاب حضرت شد که بسبب او بسیار جوان مردان را به بہشت
رسانم۔

فرد

اگر دادی ز سیم خود نہادی   چو بنہادی بر خصمان بدادی

حکایت ۔ ۳۔ روزے با جمعے از یاران از زیارتے می آمدیم
بمحلۂ افتادیم۔ عزیزے گفت من درین محله دوستی دارم شما را بمہمانی او
برم گفتیم کیست؟ گفت فلان کس گفتیم اول داستانے از مہمانی او بشنو
آنگاه اگر رغبت باشد حاضریم۔ گفت بگو۔ گفتیم روزے بخانۂ وے
افتادیم و در انتظار سفره دیده کشادیم۔ و چند کرت سورۂ مائده خواندیم
ہیچ فائده نبود۔ کاسۂ او چون راہب نصاری مدتے از سجود سر بر نداشت
و دیگ او چون زنار روے سالہا بوے آب نرسیده۔ و سفرۂ او چون تن
سامری مساسے از دست مسافرے ہرگز نیافته۔ کفگیر او در انتظار
آتش ہزار دیده کشاده و کفگیر او از اصل دیگ او نشانے ندیده است.

فسرده آب دو ساله بدیگ او چون یخ   کسے ندیده که دودش بر آمد از مطبخ

هر بار که قصد رفتن میکردیم همیگفت که اینک کنیزک نان می پزد و غلام آتش می افروزد - و پسر هیزم می آرد - و شاگرد آب می کشد - فرد

یک دمے دیگر مکن فریاد شور   آتش در دیگ است و نان اندر تنور

عاقبة الامر طاقت طاق شد - گفتم اے خواجه! اگر هیزم از شاخ طوبی بود و آتش از شعلۂ سهیل و آب از چشمۂ کوثر امکان انتظار چندین نبود -

قطعه

ناگهان بانگ بر آمد زیقیان سرا   کآخر اے گرسنگان سفرۂ نان آورند

بسکه کردند فغان منتظران میگفتند   در تن مرده مگر مژدۂ جان آورند

چون سفره باز کردیم گردهائے نان دیدیم مدور و لطیف - امّا هر یک چون کلیچۂ زر خرد و خفیف - از تنگی پنداشتی سطح مجرد است - و در خشکی چسے از صرح ممرد - وزن هر یک مقدار درمے - و بروے نوشته که وزنوا بالقسطاس المستقیم

قطعه

از من بپرس روق آئین عشرتش   آش از کجا و سفرۂ ترتیبش از کجا

برخوان او نفس نزدم از هوائے آن   کز سفره نان او ببرد باد بر هوا

اصحاب چون این حدیث بشنودند از دعوتش نفرت نمودند و دشنام و نفرین افزودند -

قطعه

لعنت حق باد بر جان بخیل   دور باش از سفرۂ خوان بخیل

تلخی مرگ است در آتش لئیم — لذت زہر است در نان بخیل

حکایت ۳۳ - آوردہ اند کہ وقتے معتصم باللہ با یکے از اصحاب دیوان خود تمدح میفرمود و ندیم بوے موافقت میکرد - اما وزیر ساکت بود معتصم از وے روے بگردانید - در حال وزیر دریافت و گفت حال در خدمت معلوم گردانم - خلیفہ بخلوت طلبید - وزیر گفت ہر یکے را از اصحاب دیوان شغلے معین و منصبے مبین است کہ ازان تجاوز نشاید نمود - ندیم کہ با خلیفہ در افراط مدح فلان موافقت مینمود کار او نیست کہ گفتہ اند -

قطعہ

ندیمے کہ مونس باشد کسے را — دروغ محض باید کرد تصدیق
شہا را شاہ گر گوید ہویدا است — ہا باید گفت خورشید است بتحقیق

ملک را بقول ندیم مغرور نباید شد و سخن وے بیکار نباید بست و بمزاح گفتن وے التفات نباید کرد - کہ خوشامد محض گوید و صلاح ملک و ملت نجوید - اما وزیر مصلحت مملکت طلب نماید - آن شخص را کہ امیر المومنین امروز بر ملا بکمال فضائل وصف میفرمودند آن چنان بود از آنکہ صفات کمال در آدمی سخا و کرم است - من او را بلوم و بخل منسوب داشتہ ام - ہما تا کہ بعضے از خاصان را ازین حال آگاہی بود ازان گفت راے خلیفہ را بر کاکت منسوب کند - و من تحسین او را ازین معنی آگاہی جائز نداشتم

قطعہ

پادشہ را مدح ہر مردے نمی شاید نمود　　خاصہ کو اندر بلا دلویست چوں مارسیاہ
زانکہ مردم راہمہ گر ہست عیبے نیز ہست　　ہرکہ داند عیب او نیکو تداند مدح شاہ

متنعم گفت چہ دیدۂ ؟ گفت روزے مرا بدعوت خواندو بعد ازاں
خوانسالار را با حضار مائدہ اشارت کرد۔ خوانسالار سفرۂ کشید و خوان نہاد
ویک کاسۂ آش آورد و یک مرغ بے سر۔ آوردے بخوانسالار کرد و گفت
سر مرغ چہ کردی ؟ گفت در وقت بسمل پیش گربہ انداختم۔ گفت اسے
سگ بے حفاظ ندانستۂ کہ از ہمہ عضوہا کہ در حیوان است نزدیک عقل
سر بہتر باشد۔

بیت

کاندرو پنج قوت حس است　　شم و ذوق و سماع ولمس و بصر

اما چشم فرق نور ظلمت والوان ازوست۔ اما گوش استماع حروف
و اصوات بواسطۂ اصطکاک ہوا از پردۂ اوست۔ اما دہان امتیاز
طعامہا از یک دیگر او کند۔ اما بینی ادراک روائح طیب و منتنہ از و باشد
اما لامسہ کہ خشک و تر گرم و سرد لمس از و توان کرد۔ و دیگر خواص اعضا
بحسب ذوق۔ مغز سر دماغ را آسودہ دارد۔ و دماغ شہوت انگیزد
بہترین غذا با چشم خانہ است۔ و زبان در فصاحت افزاید و فضلات
لہات خون صالح افزاید۔ اگر خاصیت سر شمارم عاجز شوم و سخن بپایاں
نرسد و تواز غایت نادانی سر را حقیر میداری و در پیش گربہ می اندازی

و درین باب چندان سخن راند که مطبخی حیران بماند. گفت ای خواجه سر مرغی را چندین حکمت نباشد. اما حاضران را معلوم شد. که معرض این فضولی جز خساست طبع و دنائت همت تو نیست. بر خوانی که یک مرغ باشد خواه سردار و خواه نه. و تو خود این تکلف در همه عمر امروز کرده. چون خلیفه این سخن بشنید وزیر را معذور داشت و بخیل را از مجلس دور کرد۔

حکایت۔ (۴) بشیخ حسن بلغاری (رحمة الله علیه) سوال رفت که چون است؟ که گوسفند در هر سال، یکبار و دو بار بیش نتائج نمی‌دهد و هر بار از یک تا دو بیش نمی‌زاید۔ و سگ هر سال سه بار می‌زاید۔ و هر بار که می‌زاید کم از ده نمی‌زاید۔ و همه وقت گوسفند را می‌کشند و سگان را نه۔ افراد گوسفند بچندین مرتبه در شهرها از سگ زیاده است۔ **قطعه**

گر بجای گوسفندان سگ کشند　　در دو هفته کس نه بیند ذو نشان

چون چنین ست از چه معنی کمتر است　　از شمار او چنین در جهان

شیخ فرمود گوسفند را دو خصلت خوب است یکی آنکه همه شب بخفتد چون بانگ تیز آهنگ صبح بجهد بگشاید گوسفند بر خیزد و شیان را بر انگیزد و بعلف خوردن مشغول گردد و بهر گیاه که رسد ایثار دیگری کند و سگ را برعکس این دو خصلت بد است۔ همه شب بیدار باشد و با غریبان در پیه آزار۔ و چون شیر صبح ظاهر شود بر شال فتنه بگوشه

خسیس. و دیگر آنکه چون بمردارے رسد بخیلی کند. و دیگرے را نگذارد
که موافقت نماید. بدان صفات نیک در گوسفند برکت نهاد و بدین
خصال بد از سگ برداشت. قطعه

بخیل را نبود هیچگونه برکت و خیر — نه در معاش و معیشت نه در تبار و کشاد
فرشته ایست که هر صبح و شام میگوید — هزار لعنت حق بر بخیل ناکس باد

حکایت ۵ - روزے بخیل متکبرے را گفتم. اگر تو دعوے
سخا میکردی. من ترا ارادت آوردمے. گفت چگونه. گفتم از آنکه
بخل و کبر هر دو چنانند. هرکه زر را عزیز دارد او دین خود را خوار دارد
و بر عکس این نیز. تو هر دو را یعنی بخل و کبر جمع کردۀ. قطعه

کبر و بخل اند ضد همدیگر — بحدیث و باتفاق امم
این کرامات بین که چه خواجه — هر دو را جمع می کند باهم

باب پنجم در قناعت و صبر

حکایت ۱ - آورده اند که کسری را پسرے بود بسیار خوار همیشه خسته
و بیمار بود هیچکس سبب بیماری او نمیدانست طبیبے حاضر آوردند از زمین
صحیح صورتے ملیح سیرتے صافی مزاجے شافی علاجے رنجوران را از دم
او آسایشے و مهجوران را از قدم او آرامشے. دست بر نبض او نهاد

دانست کہ علت تخمہ است و سبب او بسیاری اکلہا باجتماع علاجش کرد
کسری پرسید کہ او را چہ دادی کہ بہ شد۔ گفت گرسنگی۔

مثنوی

اگر صحت جسم خواہی مدام
مخور جز بقدر ضرورت طعام
چنین گفت بقراط گاہ علاج
کہ از خلط معدہ ست سؤالمزاج

حکایت۔ ۲۔ نقل معلوم است کہ حکمائے ہند را عمر دراز است وحکمت زیادہ۔ سبب ظاہر آن کم خوردن ست کہ یکے از ایشان جز بقدر بادام مغزے طعام نخوردے و در ہر سہ روز آن مقدار بکار می برد۔

قطعہ

شنیدہ ام ز حکیمے کہ گر کسے پرسد
ز مردگان کہ چہ چیز است علت مردن
ز صد یکے نبود کیں جواب می ندہد
کہ ہست علت مردن طعام پر خوردن

حکایت۔ ۳۔ شنیدہ ام کہ افلاطون حکیم چہار صد سال در خلوت نشست و ہر روز باندازۂ یکدرم طعام خوردے۔ بدیں ریاضت عقود فلکی را میکرد۔

قطعہ

دیدہ ام در صحائف حکمت
کز طریق ریاضت افلاطون
وضع کرد است علم موسیقی
از صریر تحرک گردون

از آب و نان شکم را پُر کردۂ کہ درد رون تو یک مسئلہ راہ نیابد۔

حکایت ۔ ۴ ۔ گاؤزورے دیدم کہ روزے دہ من طعام بخورد وہشت من خشت پختہ بضرب مشت آرد و خاک میکرد واز مردم درم می ستاند۔ گفتم اے بد نفس دون ہمت ایں ہمہ خشت راخاک می کنی وفلوس می ستانی خاک راخشت کن وازمن درم بستان آخر وزمزدوری آمد وہ مرد طعام خورد ویک مرد کارنکرد۔ روز دیگر بگریخت۔ بیت

کسے کوراگدائی گشت پیشہ   نبزدش ہیچ کارے خوش نیاید

حکایت ۔ ۵ ۔ شیخ شفیق بلخی (رحمۃ اللہ علیہ) گفت درویشاں سہ چیز اختیار کردہ اند و توانگراں سہ چیز۔ اما آنچہ اختیار درویشاں ست راحت نفس است و فراغت دل و آسانی حساب۔ وآنچہ اختیار توانگرانست مشقت نفس و مشغولی دل و سختی حساب روز حساب۔ قطعہ

درویش را زمحنت امروز ایمنی ست   از فکر تن زمحنت فردا ول از حساب
برعکس ایں توانگر مسکیں بروز حشر   افتادہ از حساب بدونیک درعذاب

حکایت ۔ ۶ ۔ درویشے راپرسیدند کہ از دنیا چہ خواہی۔ گفت ۔ آنکہ ہیچ نخواہم ۔

قطعہ

امید عیش مدار از جہاں بوقلموں   کہ ہر دمش چو مخنث طبیعتاں رنگیست
وسے تو سخت ازیں غافلی کہ از ہر رنگ   ہمی چو مرد لخنش بدامنت ننگیست

حکایت ۔ ۷ ۔ درویشے راگفتند کہ از صنائع چہ آموختی؟ گفت

آن را که پیشه قناعت است چه اندیشهٔ صناعت است۔ قطعه

هر کرا نیست چو قناعت ہست　　از دو عالم ندارد اندیشہ

ایک شمر آب و یک بیابان مور　　یک ذرم سنگ و یک جہان شیشہ

حکایت ۔ ۸۔ وزدے بطمع نواے بکلبہ بینوائے درآمد چیزے و دیگے

و پارهٔ گلیمے کہ فقیر برخود پیچیده بود نیافت۔ با خود گفت کہ۔ مَالَا یُدْرَکُ

کُلُّہٗ لَا یُتْرَکُ کُلُّہٗ لاجرم دیگ را بر داشت و بیرون شد فقیر بر خاست

و متابعت او کرد۔ وزد او را دید کہ در عقب اش میرود گفت فقیرا! چہ

ارادت داری ؟ گفت اراده کوچ۔ تو دیگ را برداشتی من گلیم۔ وزد

بخندید و دیگ را بر زمین گذاشت۔ قطعہ

عاقلا! ہمنشیں سادہ مشو　　کز گفتار سادہ برنخوری

مروا سے وزد دور سراے تہی　　کہ از دوست پرده بر دل ہنری

حکایت ۔ ۹۔ در فصل زمستان کہ بہارستان است وزدے بالاغ

حقیرے کہ خانهٔ فقیرے بود درآمد و چندانکہ جستجو کرد۔ غیر از جبهٔ کہ حبہ نمی

نمی ارزید نیافت۔ فقیر از خوف جان در جوف آن چون بید

از باد می لرزید۔ ہیچ نیافت از حرص خویش و قناعت درویش زائد الوصف

شرمسار شد۔ فقیر از آنجا کہ خوے درویشان و خصلت ایشان است

برخاست و جبهٔ خلقان را بر دوش وے افگند و گفت مرا معذور دار

که چیزی جزین وثنا لائق نثار ندارم ـ **قطعه**

چه غم از بی نوائی آنکس را ‌‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ که کرم باشد و درم نبود

کرم بی درم ازاں بهتر ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ که درم باشد و کرم نبود

حکایت ـ ۱۰ ـ دزدی بخانهٔ درویشی رفت چنداں که بیشتر جست کمتر یافت درویش بیدار بود سر بر داشت که من در روز روشن درینجا هیچ نیابم تو در شب تاریک چه خواهی یافت ـ **قطعه**

لاف طاعت چند در پیری زنی ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ای نکرده در جوانی هیچ کار

آنچه را در روز روشن کس نجست ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ کی توانی جست در شبهای تار

حکایت ـ ۱۱ ـ دوستی گفت مرا نصیحتی کن ـ گفتم ای رفیق من پیش از تو اسیر این رنج و فقیر این گنج ام ـ **مصرعه** ـ

دیگری گو که مرا پند دهد

لیکن بتقلید حکیمان سخنی گویم شاید در تو اثر کند ـ **قطعه**

بسیار خویش بگو گر نصیحتی دانی ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ چو خویشتن نپذیری مگو که بپذیرد

بسا طبیب که رنجی نکو علاج کند ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ‌ ولیک خود بهمان درد عاقبت میرد

گفت آن سخن چیست ؟ گفتم کم خور تا خود نرنجی و کم گو تا دیگران نرنجند و کم خفت تا از ادراک معانی محروم نمانی و شاید کم خوردن مایهٔ کم خفتن و کم گفتن تیز شود ـ چه در تقلیل طعام قدرت بر فضولِ کلام نماند و دماغ

از قلسۂ بخاریکہ موجب مزید خوابست ایمن باشد و از فضیلت کم خوردن
ہمیں بس کہ شیطان بر گرسنہ غالب نشود۔ چہ موسئے (علی نبینا و علیہ السلام)
از شیطان لعین پرسید آن کیست کہ ترا بروے ظفر نیست۔ گفت
گرسنہ۔ ہم آن حضرت فرمود کہ دیگر تمامت عمر سیر نخوردم۔

قطعہ

اگر چو شدی ز حیلہ خصم — دو چارۂ حیلہ کن بدستور
ئے آنکہ بحیلۂ دگر خصم — آن حیلہ نماید از تو مستور

وبجربست کہ چوں شکم سیر گردد نفس گرسنۂ شہوت گردد۔ قطعہ

نفس امارۂ تو دشمن تست — دشمن خویش را مخواہ دلیر
خصم چوں شد گرسنہ گیرد خشم — لاجرم حملہ آورد چون شیر
دشمن خویش را گرسنہ مدار — ہم مدہ آن قدر کہ گردد سیر

سید علیہ السلام فرماید۔ "اَعْدیٰ عَدُوِّکَ نَفْسُکَ الَّتِیْ بَیْنَ
جَنْبَیْکَ (یعنی بدترین دشمنان تو نفس تست کہ درمیان دو پہلوی
تست)

قطعہ

توان گریخت بجای ز دشمنان لیکن — چو خود عدوے خودستم چگونہ بگریزم
ز خویش لاجرم چوں گریز ممکن نیست — جزین چہ چارہ کہ با خود ہمیشہ بستیزم

حکایت۔ ۱۲۔ یکے را گفتند در دنیا چہ خواہی۔ گفت جسم عریان

خواہم تا در قیامت خداوندم حلهٔ بہشت پوشاند۔ و چشم گریان تا آب بیش آتش دوزخ فرو نشاند۔

قطعه

ای برادر جامهٔ عوری طلب — گر دریدن داری وز دوختن
ہم بیفشان آب از بحرین چشم — تا امان یابی بحشر از سوختن

حکایت ۔ ۱۳۔ درویشے را پرسیدند۔ کہ راحت دنیا در چہ دانی؟ گفت در دو چیز۔ اول توشهٔ کہ از رحمت خلقم باز دارد۔ دوم گوشہ کہ از زحمت خلقم بے نیاز آرد۔ گفتند اگر در قبول یکے ازین دو مختار شوی کدام یک اختیار کنی۔ گفت قبول گوشہ کنم و ترکِ توشہ گویم زیراکہ زہر محنت چشیدن اولی تراست از منتِ جماعت کشیدن۔ مثنوی

در سرای خویشتن مردن ز جوع — بہ کہ سوی ناکسان کردن رجوع
آنکہ ہر روزش رسد روزی زغیب — عیب باشد گر شود راضی بعیب
گفت شخصے با علیٔ مرتضیٰ — اے ضمیرت آگہ از سرِّ قضا
گر کسے بندد ز ہر سو راہ خلق — از کجا روزیش جوید راہ حلق
در جوابش گفت آن میر اجل — رزقش آید ز انطرف کاید اجل

حکایت ۱۴۔ شوریدهٔ را گفتند در کجا خسپی۔ گفت ہر کجا شب شود۔

قطعه

ہر کرا بالین ز خارا باشد و بستر ز خاک — ہر کجا کو شب بروز آرد ندارد ہیچ باک

منعم از بیم هلاکش هست و فکر خانمان   لے خوش آن بےخانمان کش نیست فکر جز هلاک

حکایت (۱۵) ابوذر غفاری را چشم بدرد آمد - تا دو بیرزع خدا بینش
دو حقهٔ مرجان شد و دو عبهر حق نگرش دو لالهٔ نعمان - قطعه

چشم چون شاهباز بر بسته   تا نه بیند نگر شمائل شاه
دیدهٔ را که کحل ما زاغ است   غالباً زین سخن بود آگاه

یکے گفتش چرا در معالجهٔ چشم نکوشی و از غایت صحت چشم پوشی - گفت اگر مجال
معالجت باشد درد بسیار است - مثنوی

چو دیدم در درون درد گر انبار   دو چشم از ماسوا بستم بیکبار
هر آنکه لذت آن درد داند   چه پروا باشدش از درد دیدار

قطعه

گرت بدست فتد توتیائے چشم بصیرت   بپوش چشم تمنا ز توتیائے بصارت
اگر بدیدهٔ معنی جمال دوست ببینی   نظر بدیدهٔ صورت بیفگنی بحقارت

حکایت - ۱۶ - دیوجانس کلبی را که مقدم یونان بود اسکندر طلب کرد
عذر خواست و پیغام فرستاد که ترا کبر و مناعت ست و مرا صبر و قناعت
تا آنها با تست نزد من نیائی و تا اینها با من است پیش تو نیایم -

قطعه

درویش قناعت گر و سلطان توانگر   پیوند نیابد ابد کاسه سر چشم

هر کس که تند تار طمع پیش دل خویش خود دشمن خویش آمده چون کرم بریشم

حکایت - ۱۷ - شخصے صاحبدلے را دشنام داد و میرفت و شکر میگفت - یکے گفتش موجب شکر گفتن چیست؟ گفت آن که او را دشنام ندادم -

قطعه

ظلم ظالم ذخیره ایست نکو که در آخر نصیب مظلوم است
ظالم خیره عاقبت چو بخیل خویشتن زان ذخیره محروم است

حکایت - ۱۸ - وقتے از خانهاے مداین آتش در گرفت سلیمان رض جز مصحف و شمشیر چیزے نداشت هر دو را بر داشت و بیرون رفت و فرمود سبکساران چنین سفر کنند - قطعه

بشهپر طبیعت اگر سبکساری فراز کنگرهٔ عرش باشدت پرواز
دگر ز بار معاصیت جان گرفتار است ز خاک تیره نباشد ترا مجال جواز

حکایت - ۱۹ - درویشے را گفتند از طعام دنیا چه قانعی گفت برفع ضرورت -

قطعه

محقق است که دنیا مثال مردار یست حرام صرف بران شد که هست برخوردار
و لے بحکم شریعت بسالکان طریق حلال گشته بهنگام نیستی مردار

حکایت - ۲۰ - مگر در کتاب کیمیاے سعادت غزالی دیده باشی که شخصے هر هفته جامهٔ بخیاطے بردے و اجرت را نقد ناسره بدو سپردے

خیاط از انجا کہ اہل حال بود بدانستے و نگفتے۔ تا روزے خیاط تیمے رفتہ بود آن شخص بیامد و جبہ قلب رابشاگردداد۔ وے بشناخت و با مرد بمنازعت برخاست۔ حالی استاد برسید۔ وصورت حال بدانست۔ ازاں مرد عذر خواست و شاگرد را تنہائی ملامت کرد کہ اے جان فرزند! ہما کہ در تصفیۂ قلب خود بنقد بکوشی و نظر از نقد قلب دیگراں بپوشی چہ حال روزگارے دراز است کہ مرا با این مرد مجاملت است و او را با من ایں معاملت۔ و سخت می ترسم کہ اگر او را رسوا کنم خدایم رسوا کند نقد ہمتم بر محک آزمائش رو نماید۔

قطعہ

نقد گو پاک باش و گو ناپاک — کہ من از ہر دو پاک شستم دست
چہ کند صد ہزار گنج گہر — ہر کرا یک پشیز ہمت ہست

بارے ترا چہ افتادہ بود کہ بوتۂ دل بر آتش ناصبوری گداختی و بصیرفیان بازار تسلیم کہ بآزار خاطرے رضا ندہند التفات نکردی۔

قطعہ

ہیچو خیاط بے وقوف چرا — اے پسر گر نکردہ پارہ کنی
جہد کن تا مگر بوصلۂ صبر — ہر کجا پارہ ایست چارہ کنی

حبیبا! آن خیاطان کیانند۔ کہ سوزن نامرادی بر دیدۂ نفس امارہ

فرد کردہ و پارہائے دل را با سوزنِ بلا رفو نمودہ۔ جامۂ انقباض را بمقراض اعتراض بریدہ۔ و پیراہنِ صبر بر رشتۂ قناعت دوختہ انداستی اگر مردی ازیں پیشۂ پیش گیر و الا سرِ خویش۔ کہ اگر چنیں دستے داری از آستیں برآر و اگر خود چنیں دامنی بخود گمان بری بر کمر بزن۔ نہ آنکہ بلومِ لائمے و ادراک نا ملائمے چناں سر از جیبِ مکافات بر کشی و بستاد برخیزی۔ کہ گوئی تہمتن بخونِ سیاوش برخاستہ۔ و بہمن بر سرِ زال لشکر کشیدہ۔ الا آنکہ چوں از اربابِ زیادت دُنیا خشونتے بینی ثنائی مدح کن و عیانی قدح۔ در باطن دعا کن و بظاہر نفریں۔ تا بدعا ہدایت یابند و از نفریں نفرت کنند۔ قطعہ

نعل را باژگونہ می بندند　　ترکتازان چو شب روند براہ
تا بدانگہ کہ روز روشن شد　　کس نگردد ز دزدشان آگاہ

حکایت۔ ۲۱۔ ابوبکر وراق (قدس سرہ) گفتہ است اگر طمع را پرسند پدرِ تو کیست؟ گوید شک در مقدراتِ کردگاری۔ و اگر گویند کہ پیشۂ تو چیست؟ گوید بحنت حرمان گرفتاری۔ قطعہ

اگر پرسی طمع را کہ پدر کیست　　بگوید شک در اقدار الٰہی
وگر گوید کہ کارت چیست گوید　　تحمّلہائے حرمان عمر گاہی

حکایت۔ ۲۲۔ حکیمے را پرسیدند کہ آدمی زادہ کے بخود بشناید

گفت توانگر هرگاه که گرسنه شود و درویش هرگه که بیابد - قطعه

بخور چندانکه تنهد خانهٔ تن　　زتنگی و کمی رو در خرابی
اگر داری بخور گاهی که خواهی　　وگرنه باش هر گاهی که یابی

باب ششم در بی ثباتی دنیا

حکایت - ۱ - چون اجل موسیٰ سلیمان (صلوات الله علیهما)
در رسید نه این را امان دادند که از پای نشینند و نه آن را رها کردند که
بر پای خیزد -

مثنوی

ضربت مرگ ناگهان باشد　　چون کسی را ز وامان باشد
بشنوی از من اینکه در قرآن　　نشنوی و کل من علیها فان

نظم

آنکه بر اسپ طرب شاه صفت میدیدی　　این که بر مرکب چوبین بجهان میگذرد
در زبان محنت درویش بسر می آید　　در نفس دولت سلطان زمان میگذرد

قطعه

چون عاقبت نیست و سرانجام چنین است　　خواهی به اهانت رو و خواهی به تنعم
گر بنده اگر مفلس گر خواجه اگر شاه　　بر کس ملک الموت نکرد است ترحم

حکایت ۔۳۔ آوردہ اندکہ ہارون رشید روزے قدح آب
در دست داشت ۔خواست کہ بیاشامد۔ ابن سماک گفت ۔ پیش از
خدا نفس اگر اجازت باشد کلمہ بگویم ۔خلیفہ ہمچناں قدح بردست ۔ گفت بگو
گفت اگر درین حالت در بیابان باشی و این قدح آب بیک نیم بادشاہی
بتو فروشند چہ کنی ؟ گفت بضرورت بخرم ۔ قطعہ

مرد کز تشنگی بخواہد مرد شربت آبش از جہان بہتر
سلطنت از برای جاں باید سلطنت گو مباش جاں بہتر

گفت بعد از آنکہ بیاشامی ۔ نعوذ باللہ اگر در گلو گیر دیک نیم بادشاہی
اگر بدہی فرو رود ۔ چہ کنی ؟ گفت بضرورت بدہم ۔ قطعہ

چہ اعتبار بود اینچنین بزرگی را کہ قدر و قیمت آن جرعہ ٔ آبی نیست
خدای راست بزرگی و بادشاہی و حکم کہ در کمال وی ہیچ انقلابے نیست

حکایت ۔۳۔ آوردہ اندکہ بہلول دیوانہ نزدیک ہارون در آمد
او را متفکر دید ۔ گفت موجب تفکر چیست ؟ گفت فکر از بہر بقائی دنیا میکنم
گفت ترا این فکر نمی باید کرد ۔ اگر جہاں را وفا بودے ہرگز این بادشاہی
بتو نرسیدے ۔ قطعہ

گفت با بہلول ہارون کاشکے کین جہاں بنیاد محکم داشتے
گفت بہلول اے امیر المومنین گر چنین بودے ہم آدم داشتے

حکایت ۴ - آورده اند که نابینائے بود در یزد که دریوزه گری کردے و گرد درہا گشتے - کودکے داشت که عصائے وے می کشید - بعد از مدتے کاردانی از یزد در رسید - چنانکه امیر کاروان صد ہزار دینار داد که بار من بگشاید - پرسیدم که این امیر کاروان کیست ؟ گفتند پسر فلان نابینائے یزدی است -

حکایت ۵ - وقتے در شہر کرمان بر در مدرسہ ترکان بودم ناگاه بزرگے باکوکبہ و تجمل بگذاشت - بعد از ساعتے فقیرے جامہ کہن بر سر دست پیش من داشت - درمے چند بود دادم پیسے حاضر بود - بگریست موجب پرسیدم - گفت آن بزرگ پسر گدائے بود - و این فقیر از دختر بزرگے - بر انقلاب احوال جہان میگریم - قطعہ

دوش میکائیل را دیدم بدستش دفترے نام شخصے مینوشت و نام شخصے می سترد
چون نظر کردم بدفتر پادشاہے میگذشت پادشاہی را بفرزندے گدائے می سپرد

حکایت ۶ - آورده اند که اسکندر روزے بتعزیت [illegible] در رکاب شہادہ بکلیاسے در زمین بود که متفکر شد - ارسطاطالیس حکیم گفت سبب تفکر چیست ؟ اسکندر گفت اندیشہ میکنم که عرصہ عالم گنجائی ندارد و بدان نمی ارزد که بہر آن کوشش کنم - قطعہ -

ملک عالم گراے آن نکند که زبہرش قدم بہ رنجانی

شرق و غربش بدان نمی ارزد　　که بسویش عنان بحنبانی

حکیم گفت چون میدانی که چنین است سعی از برائے عالمے کن که لذت آن بے غایت و عشرت آن بے نہایت است۔ کمالات ابدی و اصل و سعادات سرمدی حاصل۔ اسکندر گفت ای حکیم این سعادت از کجا توان یافت۔ گفت بریاضت تن و تہذیب اخلاق و تحصیل علوم حقیقی

واین جملہ مقدور بنی آدم است۔ فرد

تن روح گردد ار تو بکوشی بمعرفت　　روح تو تن شود چو بجہلش بپروری

حکایت ۔ ۷ ۔ روزے بہلول نشستہ بود۔ چند کلہ سرے در پیش نہادہ۔ ہارون رشید بوے پرسید کہ این کلہ ہا چیست؟ گفت کلۂ پدر من و کلۂ پدر تو میان ایشان فرق میجویم۔ قطعہ

برداشتم دو کلۂ پوسیدہ راز خاک　　گفتم کہ فرق باشد ہردم بجان نشان

دیدم میانِ ہر دو بوقتِ حیات فرق　　بعد از وفات فرق ندیدم میان شان

نکتہ۔ آدمی تا در طلب دنیا نیست از ہمہ آزاد است چنانکہ کبوترے کہ طمع دانہ ندارد فارغ از جور دام صیاد است۔ مثنوی

آدمی را کہ میل دنیا نیست　　با کس او را نزاع و دعوی نیست

مرغ را تا ہوائے دانہ نشد　　تیر صیاد را نشانہ نشد

حکایت ۔ ۸ ۔ ہارون خلیفہ چون بطوس رسید در آن روز کہ

وفات میکرو بربالا رفت و مردم را بخواند و بترتیب بنشاند و روے بدایشاں کرد و گفت - ہر بالائے را پستی در عقب است۔ قطعہ

ہر کہ زاد از مادر اندر عرصہ ثابود
می بباید در غم واندوہ مُرد

ہر کہ چند عمر از جہان دنیا بخورد
باید از پے خوردنش سمہ جام درد

گفت مرا چوں در خاک نہید انگوئید کہ اے عزیز برخوردی او رحم کن وائے بے نیاز ایں نیاز او بخشا سے - پس بفرمود تا بساط مسند برداشتند و روے برخاک نہاد و گفت : یا مَن لا یزالُ مُلکُہٗ اِرحَم مَن قد زالَ مُلکُہٗ -

فرد

اے مالکے کہ ملک ترا نیست انتقال
رحمت کُنی بر آنکہ بر و ملک شد زوال

ایں بگفت و جان بداد -

باب ہفتم در تہذیب اخلاق

فضائل

(۱) در آدابِ نفس

قطعہ

جز علم و ادب کہ آں افزون است
ہیچ کس نیست از کسے بہ ستہ

ادب علم بہتر از ہمہ چیز ادب نفس شد ازان بہتر
بدانکہ ادب دو قسم است یکے با حق کہ امتثال او امرو اجتناب نواہی
است بلکہ ترک اغراض نفس کردن و گرد مکروہ نگشتن کہ آن را تقوی
گویند۔ وآن سبب کرامت نبی آدم است۔ دوم با خلق کہ حسن معاش
ولطف انتعاش است کہ گفتہ اند۔ مثنوی

امر حق را بزرگ باید داشت خویشتن را ز جملہ کم پنداشت
ہرکہ این ہر دو دارد اندر ذات آدمی بود فرشتہ صفات
وانکہ زین ہر دو شیوہ است بری دیو سار است نام او بشری

حکایت (۲) آوردہ اند کہ شبے مادرے از فرزند خود کوزۂ
آب خواست چون کوزۂ آب بیاورد۔ مادر در خواب رفتہ بود فرزند۔
برپائے استادہ کوزہ تا بامداد بدست گرفتہ۔ نباید کہ مادر بیدار شود
ومن غائب باشم۔ بامداد کوزہ در دستش او را زسرما فسردہ بود خدای تعالی
او را دولت پیغمبری داد۔ قطعہ

دانی کہ چہ گفت حق تعالی آن کن کہ رضای مادر است
با مادر خود ادب نگہدار زیرا کہ رضاے مادر است
جنت کہ سرای جاودانی است زیر قدم پای مادر است
خواہی کہ رضای حق بجوئی آن کن کہ رضای مادر است

رباعی

گر عاق شوی ور انچه با در فرمود   خیرات و عبادات کجا دارد سود
میدان بیقین که نشوی بوی بهشت   گر مادر تو ز تو نباشد خوشنود

حکایت۔ (۳۳) ظالم الملک وزیر را بمال خطیر مصادره کردند هیچ عقوبتی از وے حاصل نمی شد۔ حکیمی گفت او را بمصاحبت بے ادبے عقوبت کنید۔ صاحب را حبس کردند بمصاحبت حیوانے ناداني غافلے لایعقلے که گوئی بیباک عقل کاه ارزان بود۔ و در گران جانی کوه زوزن نه در خزانه خیالش از حاصل علم چیزے۔ و نه در لطافت وهمش از نقد فکر پشیزے۔

قطعه

زمین گران جانی که گر بودے   از برائے صحبتش دیو لعین
بر کشیدی هم او میزان چرخ   برتنافت جرم او گاو زمین
القرانکم بالنقیض آسمان تراست   اندر عقل از قران با این قرین

مزاج نازک او را امتزاج تا حبس طول شد، آنچه میخواست اضعاف آن قبول کرد۔

حکایت۔ (۳۴) آورده اند که نوشیروان عادل بیام قصر نشسته بود تیر قلعه را دید که دیوار شکسته و فضولی ساخته۔ هر چند میخواست که او را راست نمود۔ همی افتاد و آب میریخت۔ نوشیروان بگریست

وگفت رعایائے من چنان شکستہ و تنگدست اند۔ کہ یک کوزۂ درست دست
رس ندارند۔ وتحقیقت درویش را این مقدار بس است۔

قطعہ

قانع شدیم گرچہ ز دنیا نصیب ما — جز کوزۂ شکستہ و جز نان پارہ نیست
این ہم ز بہر آنکہ ز آبے و لقمۂ — بیچارہ را بزندگی خویش چارہ نیست

کس فرستاد و بزرجمہر حکیم را بخواند و حال وے بگفت۔ گفت رائے بادشاہ
چہ صواب می بیند۔ گفت طشت زرین و آفتابہ سیمین بخانۂ پیرزن
فرستم۔ گفت رائے بادشاہ صواب است ولیکن پیرزن خجل شود
بادشاہ پنداشت کہ او را منع میکند گفت این حدیث لائق ہمت
تو نیست۔ گفت من میگویم کہ تو او را بانعام تخصیص مکن کہ داند پادشاہ
را اطلاع ہست بر حال زنان بفرمائے تا چہل آفتابہ و طشت زرین
بہ درویشانے کہ در حوالی اند بدہند تا بدانند کہ احسان بادشاہ عام
است۔ و خجل نشود۔

قطعہ

ہمت بلند کن کہ ز بے ہمتی کسے — قدر رفیع و منصب عالی نیافتست
بہرہ نیافتست ز ہمت کسے کہ او — در پایۂ کہ ہمت معالی نیافتست

حکایت (۵) سلمان فارسی بر لشکرے امیر بود در میان فقرا
چنان فقیر بود کہ وقتے خر بندۂ بوے رسید۔ گفت این توبرۂ کاہ را

برواز و بلشکرگاهِ سلیمان بر سلیمانؑ برداشت چون بلشکرگاه رسید مردم گفتند امیر است۔ تیر رسید و در قدم افتاد سلیمان گفت این کار را از برائے خود کردم بسه وجه از برائے تو هیچ اندیشه مدار اوّل آنکه تکبر از من دفع شود۔ دوم آنکه دل تو خوش شود۔ سوم آنکه از عهدهٔ حفظ رعیت بیرون آمده باشم۔

مثنوی

چه خوش گفت بادشاهِ ایران وزیر ... که ما گوسفندیم و چوپان امیر
گر از گرگ ظلمے رود بر رمه ... گر آشیر چوپان بود منظلمه

حکایت۔ (۱۲) عبد اللہ گیلانی ز وزنی فاضلے عظیم بوده است و فضل وسے در آفتے مذکور است و ادیب او در بیشه مشهور سلطان محمود غازی (نور اللہ مرقدہٗ) او را بادیبیِ فرزندانِ خود آورد و ادیب فرزندان سلطان را چون خوانِ کریمان بر پائے داشتے و چون سفرهٔ بخیلان لب و دهان بسته یکے کوزه بدست گرفتے و دیگرے دستار۔

قطعه

ز روئے قدر عالم پیش از آنست ... که قدرش خلق را معلوم گردد
بسا کس کز هنر جائی رسیدست ... که کمتر خادمش مخدوم گردد

روزے فرزندان نزدیک سلطان رفتند و گفتند که استاد با ما چه خواری میکند۔ سلطان پیغام داد که فرزندان من شاگردانِ تو اند

خاندان. خواری کردن عزیزان از خردمندی دور است و از دین و
دیانت مهجور. عبدالله گیلانی گفت ایشان را پیش من فرستاد و که
تا کمالیت دین و دنیا حاصل کنند. اگر این شکایت کرده اند بشکرم جزاء
و اگر دیگرے انگیزش سزا.

قطعه

گر پسر شکر گوید از استاد   شاید است بلکه هست ندیم
گر شکایت کند یقین میدان   که کوشش مشفق است در تعلیم

من که این خدمت ایشان را از برای آن میفرمایم که در وقتے
که منصب سلطنت رسند و بر مائده تنعم نشینند. قدر بپاے
استادگان بدانند و از ایشان یاد کنند و خرد را بغرور کار برسانند.

قطعه

سلطان که ندارد خبر از حال رعیت   کارش بفساد افتد و ملکش بتلاشی
چون عدل کند با همه مردم بسویت   گاهے که نداند ملک احوال چو داشتی

حکایت (۱۴) وقتی هارون رشید خوابے دید که لخته همه دندانهایش
در درج دهان او منشق شده و رشته عمر وی بستان چون بنات النعش
متفرق گشته. بعضی را بخواند که تعبیر کن. گفت همه خویشان تو در پیش
تو بمیرند. هارون رشید را این سخن ناپسند آمد بفرمود تا مجموع دندانهاے
معبر را بر کشیده شد.

قطعه

با بزرگان سخن بحرمت گوی تا ترا جاه و حرمت افزاید
گرچه با شاه راست باید گفت لیک هر راستی نمی شاید

معبّر دیگر را بخواند گفت امیرالمؤمنین را عمر دراز باد و در دولت و خلافت
بیش از اقربای خود زندگانی یابد. امیرالمؤمنین را خوش آمد هزار دینار
بوی داد و گفت. این همان معنی و در و لیکن بتهذیب ادب آراسته آمد

قطعه

سخن را دو روست در جمله حال یکی روی خوش دیگر روی زشت
ازان روی زشتش بدوزخ برند وزین روی خوبش بسوی بهشت

(۲) فضیلت علم

(۱) مثنوی

ز دانش بود مرد را افتخار نباشد چو بی دانشی هیچ عار
خداوند بی دانشان را مثل بقرآن کالانعام بل هم اضل

تمثیل علم با عمل چون طعام با نمک است. هرکرا هر دو هست خلعتی
تمام دارد و طعام بی نمک را چه توان کرد. بیت

عمل بی علم نامضبوط باشد همیشه مضطر یا مضطرب باشد

حکایت (۲) لقمان حکیم پسر را وصیت کرد که هر روز یک مسئله
یاد گیر و عمل کن تا زود ثمرهٔ آن یابی - قطعه

بسیاری علم فائده نیست — هرگاه که در عمل نیاری
چون بر نکشی بروی دشمن — بیکار هزار تیغ داری

حکایت (۳) آورده اند که یکی از ملوک ماضی را پسر
شایسته بود - او را بغایت دوست میداشت روزی باوزرا گفت
این فرزند را کدام چیز بهتر باشد تا یاران تحریص کنند - همه اتفاق
کردند که از علم شریف تر پایه و لطیف تر مایه نیست - از آنکه عقل از همه
چیز بهتر و علم از وی بهتر که عقل بی علم آلایست بی عمل - و خرد بی دانش
پیرایهٔ است معطل -

قطعه

بی آفتاب علم ندارد خرد صفا — این حال نزد عقل چو خورشید روشن است
خورشید عقل را نبود ذرهٔ فروغ — در خانهٔ دلی که نه از علم روزن است

ملکزاده را باب علم فرستاد باندک روزگار علم بسیار حاصل کرد از آنکه
استعداد و کسب کمال بزرگان را زیاده است - روزی با جمع طالبعلمان
ببازار بگذشت - امتحان را پیش بقالی رفت گفت دستهٔ تره من
ده تا ترا مسئله تعلیم کنم بقال گفت تره با مسئله نفروشم زر بیار

قطعه

می نبرد بدستہ ترہ ۔۔۔ پیش لقال علم جالینوس
علم وحکمت بہ پیش دانا بر ۔۔۔ گاؤخررا بیار کاہ وسبوس
دانش خویشتن مکن ضائع ۔۔۔ نزدِ نادان بہرزہ وافسوس

یے نماز شام پسر متغیر بخانہ آمد۔ ملک پرسید۔ کہ سبب تغیر چیست ؟
گفت راے وزرا خطا افتادہ کہ بہر سے اشارت کردند کہ بادستۂ
ترہ نمی خرند۔ ملک را معلوم شد کہ چہ بودہ است ۔ روز دیگر جواہر نفیس
قیمتی بوے داد کہ پیش لقال بر۔ او گفت ترہ را زر باید نہ بسلہ
فروشم و نہ بمہرہ۔ جواب پیش پدر برد۔ گفت پیش جوہری بر۔ بیرد
اوہ ہزار دینار قیمت کرد ملکزادہ را معلوم شد کہ گہر گران بہاسے
علم را ہرکس قدر وقیمت نداند۔ رباعی

گر قیمتِ علم خواہی از دانا پرس ۔۔۔ وزیرتو آفتاب از بینا پرس
نادان چہ شناسد کہ چہ جوہر داری ۔۔۔ قدرِ گہر گران بہا از ما پرس

(۳) صحبت اخیار

حکایت (۱) مصاحبت نیکان ومجالست دانایان کیمیاے
سعادت ابدی ست وراہ نمای دولت سرمدی۔ مثنوی
مہرپاکان درمیانِ جا نشان ۔۔۔ دل مدہ الابمہر سرخوشان

صحبت مردانت از مردان کند
نارخندان باغ را خندان کند
چون بصاحبدل رسد گوهر بود
سنگ گر نیاز او گوهر بود

ملوک فارس را قاعده آن بود که هرگز صحبت ایشان از حکما و فضلا خالی نبودے و هیچ حکم بے مشورت ایشان نکردندے و ازیں جهت که بنائے سلطنت بر عدالت و راستی نهاده بودند مملکت ایشان چهار هزار سال وکسرے در کشید و سلطان سنجر ماضی (رحمة الله علیه) حکیم عمر خیام را با خود بر تخت نشاندے ۔ و خلفائے عباسی با آنکه خود دانشمند بودند همه حل و عقد کار ایشان مبنی بر کلام اہل علم و ورع بودے و در خلافت نامهٔ الٰہی مذکور است که بادشاه کسے را توان گفت که صاحب شوکت باشد و حکم او بر وفق حکمت بود پس لازم است خداوند قدرت کامله را متصف شدن بحکمت بالغه ۔ و ایں انصاف بدیں وجه دست دهد ۔ که چگونگی تدبیر و تصرف دریں جهان بیاموزد و بروجه آموخته بکار برد ۔ و بریں تقدیر او را بمصاحبت و مجالست علما و فضلا و حکما و اہل فضائل باید نمود و از جاہلان و غافلان و بدخویان احتراز باید فرمود

نظم

بهشتی کو لطیف و کامل است
راحت روحست و آرام دلست

وانکہ نادانی غفلت صفت اوست — صحبتش مانند زہر قاتل است

حکایت - (۲) درخبر آمدہ کہ ہمنشین نیک مثل عطار است کہ اگرچہ از عطر خود چیزے بتو ندہد بارے از رائحۂ او بہرہ مند گردی - و مثل قرینِ بد مانند کورۂ آہنگر است کہ اگرچہ باتش آن نسوزی اما از دود و بخار آن متاذی شوی -

مثنوی

ور گذر از کورۂ آہنگران — کاتش و دودے رسد از ہر کران

رو بہ عطار کہ پہلوے او — جامہ معطر شود از بوے او

(۳) اجتناب از صحبت اشرار

حکایت - (۱) چنانچہ میل بصحبت اخیار و ابرار واجب است اجتناب و احتراز مجالستِ اشرار و فجار ہم لازم است - چہ صحبت بہ حسب خاصیت موثر میباشد پس چنانچہ از ہمنشینی نیکان فوائد کلی بحصول می پیوندد از اختلاط با بدان نتائج نالائق ظہور می یابد - صحبت نیکان سبب مزید دولت ست و مخالطت بدان موجب ملالت و ندامت -

قطعہ

با دولتیان نشین کہ خارے — در صحبت گل شود بہارے

با ہر کہ نہ مقبل است منشین — کز سر کہ نگشت کام شیرین

حکایت (۲) بزرجمہر حکیم گفتہ است کہ بد در میان مردم نیک چوں گوسفند گرگین است در میان گوسفندان صحیح صحبت ایشان در وے بدشواری اثر کند و علت وے در ایشان بآسانی موثر باشد

قطعہ

در طائفۂ بدی یک تن تاثیر کند بجملہ اصحاب
یک ذرہ نجاست از رہ شرع ناپاک کند ہزار من آب

حکایت (۳) بزرگے گفتہ است کہ حریف بد با نیک ہمچو آب و روغن است اگرچرا غدانے را پر روغن کنند بآسانی بسوزد و روشنائی دہد۔ و اگر قطرۂ آب چکانی تیرہ سوزد و فریاد کند

قطعہ

صحبت بد میانۂ نیکان شورش و فتنۂ و فغان دارد
سگ دیوانہ گرچہ می نگزد بوے آو مردرا زیان دارد

(۵) خاموشی

حکایت (۱) آوردہ اند کہ سہ بادشاہ در مجلس نوشیرواں حاضر شدند۔ قیصر روم و خاقان چین و راے ہند۔ نوشیرواں فرمود کہ بسے قرنہا باید کہ تا چنیں مجمعے دست دہد۔ بباید تا ہر یک

سخنے نگویم سخن بادشاہاں بادشاہِ سخنان میباشد۔ و دریغ بود کہ این اجتماع بتفرق انجامد و از ما اثرے بر صفحۂ روزگار یادگار نماند۔

فرد

درین سرائے کہن خوی کن بخوش سخنے کہ بہتر از سخن خوب یادگارے نیست

ایشان اشارت بکسری کردند کہ اوّل شما افتتاح فرمائید نوشیروان از دُرجِ فکر جوہر آبدار و گوہر شاہوار بر طبق بیان نہادہ گفت ہرگز بہ سخن ناگفتہ پشیمان نبودہ ام و بر بعضے سخنان کہ گفتہ شد بسیار ندامت خوردہ ام۔ قیصر روم در خزانہ خیال نظر فرمود و این نقد تمام عیار نثار مجلس شہریار نمود۔ کہ آنچہ نگفتم توانستم کہ بگویم و آنچہ گفتم برآں قادر نبودم یعنی ہر تیر سخن کہ از شست بیان جدا نشدہ است قدرت آن دارم کہ ہرگاہ خواہم بہدف رسانم اماں چون از قصر بیرون شد باز نتوانم گردانید خاقانِ چین نافۂ سر بہر بیان بکشاد و برائحہ این شامہ مشامِ حضار مجلس سلطنت را معطر ساخت کہ چون سخن نگویم او زیر دست من است و من برو غالبم و چون گفتہ شد من زیر دستِ اوم و او زبر دست من است و برو چیرہ نتوانم شد۔ یعنی تا عروس سخن درپس پردۂ فکر نیست مشاطۂ مشیت را اختیار باقی است اگر خواہد بر سریر نطقش جلوہ دہد و اگر خواہد در نقاب عدمش بدارد اما چون ازیں حجاب بیرون آمدو پردہ

از جمال برداشت. دیگر بخلوتخانهٔ خفا نتوان فرستاد. و رای هند از ریاض گفتار خود این گل خوشبو و این ریحان دلجو چیده نثر هنگاه فصاحت آورد که هر کلمهٔ که بگفت در می آید یا بر نهج صوابست یا در معرض خطاست اگر صوابست قائل در عهدهٔ آن سخن می ماند تا از عهده بیرون تواند آمد یا نے. اگر خطاست هیچ فائده ندارد و پس در هر دو حال خاموشی اولی است

قطعه

به پیرے رسیدم در اقصای یونان ... بدو گفتم اے آنکه با عقل و هوشی
زمردم چه بهتر بهر حال گفتا ... خموشی خموشی خموشی خموشی

و حکمای متاخرین گفته اند. خموشی به از سخن بداست و سخن نیک به از خموشی است.

قطعه

نظر کردم بچشم عقل و دانش ... ندیدم به ز خاموشی خصالے
نگویم لب به بند و دیده بر دوز ... و لیکن هر مقامے را مقالے

حکایت - (۲۳) وقتے اهلے برآشفت و بهوجهم چندان سقط گفت و دشنام داد که خود ملول شده بکنجے خاموش نشست. قطعه

هر وقت که خر برآورد بانگ ... وز نعرهٔ او بدرد گوش
فارغ بنشین که گردد آخر ... مشکین خرک از نهیق خاموش

یکے از دوستان ملامتم کرد که چرا در جواب او هیچ نگفتی. گفتم پاس حرمت

دوستان دارم چه ابلہے کہ بے سابقۂ خصومت دشنام گوید برد دشنام سیلی زند۔ و برد سیلی چوب سنگ و کلوخ کوب۔ تا ہنگامہ بزرگ شود و مجرب است کہ دعوای کن اگر از یک طرف لطمہ خورد میانجی از دو طرف۔ بیں بہتر آنست کہ تنہا بر نجند۔ قطعہ

چو دشنامے شنیدی لب فرو بند کہ سالم مانی از دشنام دیگر
چہ خوش گفت آن حکیم نکتہ پرواز کہ بر جاں آفریں باشد ردا ور
خرے را چوں بزیر دُم خلد خار شود محکم تر از بر جستن خر

وہانا حق سبحانہ، تعالیٰ عاقل و جاہل ہر ایک را دو گوش دادہ تا ہر یکے را گفتار دیگر در گوش آید و از گوش دیگر بیرون شود و الا اگر گفتار ہر یک در گوش دیگرے ماندے ہر عاقلے جاہل شدے و ہر جاہلے عاقل۔

قطعہ

کلام عاقل و جاہل بگوش یکدیگر چو نیک بنگری از روی تجربت باد است
ہمیں بباغ ننالند بلبلان از زاغ کہ زاغ نیز ہم از بلبلان بفریاد است

(۶) کتمان اسرار

حکایت (۱) یکے از حکیمے پرسید کہ اگر مرا سرے در خاطر خلجان کند باکہ گویم کہ آن را نیک نگاہ دارد و فاش نکند۔ جواب داد کہ ہرگاہ

سرے کہ ترا با آن کار است خود نگاہ نتوانی داشت و ظاہر کنی کسے را
کہ آن در کار نیست چرا نگاہ دارد و نگوید۔ بیت

چون تو نتوانی کشیدن بارِ خود   بار اگر نکشد مرنج از یارِ خود

حکایت۔ (۲) آوردہ اند کہ اسکندر سرے از اسرارِ خود با یکے
درمیان آوردہ بود و در محافظتِ آن مبالغہ کردہ۔ ناگاہ آن سر
از وے سر بر زد و بگوش اسکندر رسید۔ اسکندر با حکیم بلیناس گفت
عقوبت کسے کہ سرِ کسے فاش کند چیست؟ حکیم گفت روشن از ین بفرما
اسکندر فرمود کہ من با فلان کس سرے درمیان نہادم و او
افشا کرد و من از و رنجیدہ ام و میخواہم کہ او را بسزا و جزاے او رسانم
حکیم گفت اے ملک ! از و مرنج و او را عقوبت مکن کہ سرِ خود را خود
افشا کردۂ با آنکہ سرِ تو ترا مہم بود بار آن نتوانستی کشید اگر دیگرے تحمّل
آن بار نکند بعید نباشد ؀ قطعہ

سرِ خود را ہم تو محرم شو کہ محرم یافت نیست   ہمدم خود باش خود زیرا کہ ہمدم یافت نیست
دوستے بگزین و یکدل جستم از پیرِ خرد   گفت بگذر کانچہ میخواہی بعالم یافت نیست

(۷) وفای عہد

(۱) فرد

چو عہد کردۂ مرد انہ در وفا میکوش   کہ نقض عہد ز مردان بسی موافق نیست

رباعی

کجا روم ز درت گر تو راہ ننمائی / کہ دستگیر شود گر توام نبخشائی
وگر نہ فضل کند چارۂ من مسکیں / زہے خجالت بے چارگی و رسوائی

حکایت (۲) در اخبار آمدہ است کہ آصف بن برخیاکہ وزیر حضرت سلیمان بود گناہے کرد۔ خدای تعالی بسلیمان پیغمبر وحی فرستاد کہ آصف را بگو کہ اگر دیگر بار از تو این گناہ در وجود آید ترا عقوبتے عظیم کنم گفت عہد کردم کہ نہ کنم۔ بار دیگر آں گناہ کرد۔ شعر

عہد کردیم و باز بشکستیم / چہ توان کرد عاشق و مستیم

بار دیگر عہد کرد و ثابت نہ ماند باز ہمان گناہ رفت کرت سوم فرمان شد کہ اگر این بار عہد بشکند قبول نیست۔ قطعہ

تا کے اے سست عہد بد پیماں / گر تو پیماں و عہد می شکنی
اگر این بار بشکنی عہدم / پیش ازاں مجسّمم چہ زنی

آصف بصحرا رفت و سر برہنہ کرد و روے بقبلہ آورد و گفت خدا وندا اگر نفس و ہوائے شیطان این ست توبہ از من شکستہ درست نیاید خطاب حضرت رب الارباب در رسید کہ اگر لطف و رحمت و احسان ازیں ست ہیچ گناہ گار را نشاید نومید شدن۔ قطعہ

اگر ہزار کرت بشکنی مروت و عہد / بیا بیا کہ ہماں مونس وفا دارم

بشکست عهدی تو ترک دوستی نکنم — به بیوفائی تو در جفات نگذارم

حکایت (۳۳) پادشاهی در کشتی نشسته بود ناگاه انگشتری که بهای او خراج عالمی بود از دست وی در آب افتاد۔ عهد کرد که هر که انگشتری را بمن رساند هر چه خواهد بدهم۔ ملاحان که آب آشنا بودند بجز آوردند۔ درویشی ماهی بخرید انگشتری در شکم ماهی یافت۔ شعر

کلید گنج مقادیر در خزانهٔ اوست — بزور بازوی تدبیر کند در نگشاد

درویش چون انگشتری پیش ملک آورد فرمود چه میخواهی۔ گفت آنکه بموجب عهدیکه ملک کرده است باید که مخدرهٔ بارگاه عصمت را در عقد من درآورد۔ ملک ازین سخن متفکر شد که چگونه دختر خود را بوی دهم با وزیران مشورت کرد۔ گفتند درویش را سودای فاسد گرفته۔ اگر هزار دینار بوی دهید از سر این حکایت درگذرد۔ ملک گفت عیار کراز خلاف وعده بدیل حمیت بازگردد از تحمل سخن ازدواج با خسیت زیادت است۔ هر که با او دشمنی آید با وی مشاورت کنم۔ اتفاقا دیوانهٔ دربارگاه افتاد صورت حال بگفت دیوانه گفت اگر با کسی که عهد کردهٔ ترا استثنایی هست۔ بوعدهٔ خود وفا کن والا تو دانی۔ ملک را این سخن خوش آمد بعهد وفا کرد۔

حکایت (۳۴) در حکایات الصالحین آمده که خواجهٔ علامی داشت

پارسا و خداترس ناگاه این خواجه بیمار شد عهد کرد با خداے۔ کہ اگر ازین بیماری خلاص شود این غلام را آزاد کند۔ حق سبحانہ او را شفا داد۔
خواجہ دل در غلام بستہ بود او را آزاد نکرد دیگر بارہ بیمار شد غلام را گفت برو طبیب را بیار تا مرا علاج کند۔ غلام بیرون رفت و در آمد خواجہ گفت طبیب کو۔ غلام گفت طبیب می گوید کہ او مخالفت من می کند و بدان چہ می گوید وفائی کند من او را علاج نمیکنم۔ خواجہ متنبہ شد و گفت اے غلام طبیب را بگوے کہ از مخالفت باز گشتم۔ و از نقض عہد توبہ کردم و بعد ازین هر چہ گر سر برود از سر پیمان نروم۔ غلام گفت اے خواجہ طبیب میگوید اگر تو صفت و فا پیش آری با تیر شربت شفا درسانی و ابہم خواجہ غلام را آزاد کرد و در حال شفا یافت۔ بیت
اگر بعہد ثبیت و وفائی با حق ز روے لطف و کرامت وفا کند با تو
حکایت (۵) آوردہ اند کہ بادشاہے را محنتہ صعب پیش آمد نذر کرد کہ اگر خدا مرا ازین محنت برہاند و هر نقدیکہ در خزانہ دارم بر فقرا و مساکین قسمت نمایم حق سبحانہ او را بزودی و خوبی کفایت کرد۔ بادشاہ خواست کہ بعہد خود وفا کند خازن را طلبید و فرمود تا نقود خزانہ را حساب کند۔ بعد از حساب مبلغے کلی بر آمد۔ امرا و ارکان دولت گفتند است ملک این مقدار مال بدرویشان بشاید داد

لشکر بے برگ و نوا مانند۔ پادشاه گفت که من عهد کرده ام که اینهمه
مال باهل استحقاق رسانم۔ ارکان دولت گفتند که علما نیز بر ملیند که مال از آن
ملوک بحکم "وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا" از جمله اهل استحقاق اند۔ ملک درین قضیه
متحیر شد، بر غرفه نشسته بود که ناگاه دیوانهٔ در گذر آمد فرمود که آن دیوانه
را طلبید تا درین باب با او مشاورت کنیم۔ دیوانه را آواز داد و نشاند۔ ملک
گفت اے دیوانه من عهدے و شرطے با خدا بسته بودم که چون همه مرا
بیاز و هر نقدے که دارم در راه او تصدق کنم این زمان همه کفایت شد
مال و نقد بسیار است امرا باتفاق آن راضی نمی شوند۔ و علما سپاهیان
را استحقاق ثابت میکنند، تو چه میگوئی؟ دیوانه گفت ای ملک دران وقت
که این عهد کردی که مال بدرویشان و هم سپاهیان را در خاطر گذرانیدی
گفت نه همین گدایان و محتاجان را گذرانیده بودم گفت پس بد نهاده
که در خاطر گذرانیدهٔ یکے از امرا گفت ای دیوانه مال بیحد است و سپاهی
بے برگ و نوا۔ دیوانه روے ازان کس برتافت و گفت۔ ای ملک
تو دیگر با آنکس که نذر و عهد با او کردهٔ کار داری یا نے اگر دیگر بار با او
کار خواهد بود بعهد خود وفا کن و اگر با او کار نداری و محتاج او نخواهی
شد هرچه خواهی بکن۔ پادشاه بگریست و فرمود همه اموال را بر فقرا
و مساکین قسمت کردند۔

نظم

چو محتاج خواهی شد آخر بدو   متاب از وفاداری خویش رو
کسانی که فرمانروا گشته‌اند   مکرم ز حسن وفا گشته‌اند
وفاداری آئین شاهنشاهی است   غم عهد خوردن ز کارآگهی است

حکایت (۲۰) آورده‌اند که بهرام گور وقتی در دیار عرب با نعمان منذر می‌بود و نعمان او را بامر پدرش یزدجرد تربیت می‌فرمود روزی در شکار قصد آهوئی کرد و آهو از پیش او در رسید هر طرف می‌گریخت و بهرام از عقب او میتاخت - هوا گرم شد و آهو از تشنگی بی طاقت گشته بکنار قبیله رسیده و بخیمهٔ اعرابی قبیصه نام درآمد - اعرابی او را بگرفت و برشته ببست و متعاقب او بهرام بدر خیمه رسید تیر بر کمان نهاده نعره زد که ای صاحب خانه! شکار من اینجا آمد بیرون آر - قبیصه بدانست که کیست؟ گفت ای سوار نه بیاروی مروت نباشد که جانوری که پناه بدین خیمه آورده باشد بدست کسی باز دهم تا بکشد - بهرام درشتی آغاز کرد قبیصه گفت سخن دراز مکن تا این تیر که در کمان داری بر سینهٔ من نزنی و مرا نکشی دست تصرف تو بگردن این آهو نرسد - و آن دم که مرا بکشتی مردم قبیلهٔ من ترا بجست و جوی آهو نخواهند گذاشت بر جان خود رحم کن و از سر این آهو درگذر و اگر توقعی داری این اسب تازی نژاد را که بردر این خیمه بسته است با زین و لجام مطلّا بتو دادم سوار شو و اسب

خود را حیثیت سازد و بمقام خود باز گردد. بهرام را این حمایت خوش آمد
و با سپاه او التفات نموده عنان بگردانید و بموکب خود پیوست و آنروز
که تاج سلطنت بر فرق بهرام نهادند و عجم طوق فرمان او در گردن
اطاعت افکندند. بهرام قیصر را طلبید و تربیت کرد. و او را در عرب
مجیر الغزلان لقب کردند یعنی زنهار دهندهٔ آهوان و حمایت کنندهٔ ایشان

نظم

کسی را که آری بزنهار خویش / نگهدار اندازهٔ کار خویش
بمردی حمایت از او وا مگیر / بمردانگی کار از او در پذیر
یکی قطره آرد پدیدار پادشاه / ز صدر صدف سازدش تکیه گاه
بتربیت تا مدارش کند / یکی گوهر شاهوارش کند

رذائل

دوم حسد

حکایت دو [illegible]

شنیدم دو حاسد [illegible] / که [illegible] خوش خویش
[illegible] / [illegible]
آورده اند که [illegible]

ہابیل بجہت تزویج خواہر خصومت کرد۔ عاقبۃ الامر چارہ ندید جز آنکہ برادر را بکشت واول خون ناحق در جہان این بود کہ او کرد نمیدانست کہ باوے چہ کند؟ اورا بر سرے نہادہ گرد جہان میگردید۔ تا آخر کلاغے را دید کہ دیگرے را کشتہ بود و دفن کردن از وی تعلیم گرفت آدم را این مصیبت لغایت صعب آمد بر قابیل دعا کرد۔ تا مردود حضرت گشت

قطعہ

خدایا حاسدم را تو بدہ وہ · اگر تو بہ نخواہد کرد مرگے
نخواہد بود مسکین را نوائے · برین تقدیر مرگش ہست برگے

حکایت (۲) وقتے شخصے نزدیک معتصم رقعہ نوشت کہ فلان کس از لشکریان وفات کردہ است و از وے مال لغی ماندہ و طفلے خرد دارد اگر امیر المومنین اشارت فرماید قسمے ازان بخزانہ رسانند تا لشکر معمور گردد۔ معتصم بر پشت رقعہ نوشت مبنی آنست۔ قطعہ

آن پدر مستحق غفران باد · مال اورا نما و یزدان باد
طفل را پرورش کناد خدا · وان مفسد قرین خذلان باد

ازین سخن ہم ضرورت معلوم می شود وار باب حکم را تنبیہ است کہ مال خاصۃ ازان یتیم است باید کہ گوش سخن حاسد و نمام ندارند و حق مسکینان بدیشان سپارند۔ و خود را ازین خطہ برہانند و شر غمازان و ظالمان

را از سر بیچارگان دفع کنند. که گفته اند. قطعه

حدیث ظالم و نمام مشنو — اگر در خاطرت میل صوابست
ملک را نیست این معنی محقق — که ملک از غم غمازان خرابست

حکایت (۳۳) آورده اند که سیف الدوله بادشاه عراق بود حاجبی داشت مقرب الحضرت وزیر را از وی حسد می آمد. روزی بخدمت ملک عرضه داشت کرد که حاجب ملک را نسبت بخر نسبت می کند و ملک این عیب را بغایت دشمن میداشت از این سخن عظیم متفکر شد و بود وسوسه بر نفس وی موثر فکر میکرد. که حاجب را بچه تاویل در عذاب افگند تا کار بدان غایت رسید که خواب و قرار از وی برفت. قطعه

بدرگان از همه خلقان دیگر — حدیث کس مختصر تر نیوشند
شنیدستی که در افواه گویند — که در معنی بدرگان جمله گوشند

تا شبی وزیر حاجب را دعوت کرد و سیر بسیار در طعام انداخت بامداد وی بحضرت شهریار کرد. ملک حاجب را پیش خود خواند تا وی حکایتی بگوید. حاجب آستین بر دهان نهاد تا بوی سیر بمشام ملک نرسد ملک را حکایت وزیر تصدیق افتاد. فرد

گمانی که شد با قرینه قرین — بنزد همه عاقلان شد یقین

حاملی کاغذی با خزینه دار نوشت که خلعتی بدارنده عجز و بده در آخر

نوشت کہ بلا توقف سرش بردارد و کاغذ را سر مہر کردہ بحاجب داد بگمان آنکہ تشریف است تعجیل نمود۔ در راہ وزیر بوے رسید صورت حال با وے بگفت وزیر را حسد آمد خواست کہ با خزینہ دار گوید کہ تشریف در توقف دارد۔ گفت کاغذش دہ تا از بہر تو تحصیل کنم حاجب کاغذ بوزیر داد۔ وزیر بدست خزینہ دار داد چوں کاغذ ملک بکشاد توقف نکرد و تیغ برکشید۔ وزیر چون این تہدید بدید گفت کاغذ از بہر حاجب نوشتہ اند۔ خزینہ دار نشنید و سر وزیر برید روز دیگر کہ حاجب نزدیک ملک آمد ملک تعجب کرد و حال پرسید۔ صورت حال بگفت ملک ماجرا پیدا کرد و حاجب تدبیر ہویدا۔ حاجب را وزارت بخشید و در کارہا صبر و تانی گزید۔

قطعہ

بجملہ حال تانی و فکر باید کرد — علی الخصوص بزرگان و پادشاہان را
باشکار و نہان خونِ کس نباید ریخت — کہ تا یقین نکند آشکار و پنہان را

حکایت (۴) برادران یوسف کہ از حسد در چاہ انداختند و نیز بدراہم قلیل بفروختند۔ و پیراہن بدروغ خون آلودہ کردند وپیش پدر گفتند کہ گرگش بخورد۔ این ہمہ چنان نبود کہ گریستن مکارہ۔ قولہ تعالیٰ وجاؤ اباھم عشاءً یبکون ط

حکایت (۵) وقتے در مقصورۂ ہرات وعظ می گفتم۔ در بیان

این معنی عبارت رفت پیرے بر خاست و گفت چرا شبانگاه آمدند
گفتم تا کسے آب چشم ایشان نه بیند۔ مثنوی

گریه در شب عظیم آسان است
که همین بانگ و شور و افغان است

آستینے همین نهد بر رو
کس نمی بیند آب دیدهٔ او

بزرگے گفته است تا من معنی این آیت دانستم مرا بر گریهٔ هیچکس اعتماد
نمانده است۔ قطعه

بسکه پیش عالم آید دادخواه
که بمعنی اهل بیدادے بود

گریهٔ ظاهر ندارد اعتبار
اے بسا گریه که از شادی بود

حکیمے گفته است که میان گریستن شادی و مصیبت فرق است
که اشک مصیبت زده شور است بخلاف شادمانی۔ فرد

اشک شور انگیز چون شیرین بود
زانکه اصلش از دل غمگین بود

لاجرم ثمرهٔ حسد ایشان جز احتیاج دنیا فزود و یوسف را کرامت
و اعزاز۔

(۳) غمازی و نمامی

حکایت۔ (۱۰) آورده اند که یکے از خواجگان اصفهان
غلامے را بخرید فروشنده گفت غلام من عیبے دارد که سخن چین است خواجه

گفت سخن چنین غلام چه خواهد بود - او را بخرید. چون روزی چند برآمد
این غلام که بانو را گفت خواجه ترا دوست نمیدارد - و زنی دیگر خواهد
خواست. که بانو ازین سخن متغیر و متاثر شد. غلام دید که سخن او کار
گر آمد و تیر تدبیر فاسد او بنشانه رسید. گفت میخواهی که ترا دوست
دارد. گفت آری می خواهم. غلام گفت من طلسمی میدانم و افسونی
جهت محبت یاد دارم. چون خواجه بخسپد استره تیز بردار و از موهائی
که زیر محاسن اوست قدری بدست آور و بمن ده تا افسون کنم و محبت
ترا در دل وی افگنم. زن برین عزیمت راسخ شد. گفت البته امروز
چنین خواهم کرد. پس غلام نزدیک خواجه آمد. و گفت ای خواجه
حق نان و نمک درمیان است و من خبری شنیده ام. ترا آگاه
می سازم تا از خود غافل نشوی. خواجه گفت آن چه خبر است غلام
گفت زن تو دوستی دارد و قصد هلاک تو کرده است. اگر خواهی
که راستی سخن من بدانی چون بخانه روی خود را بخواب ساز بنگر که چه
می بینی. مرد بخانه رفت و طعام چاشت تناول نموده تکیه بگرفت
و خود را بخواب ساخت دیده ترصد بر گشاد. زن پنداشت که خواجه
در خواب است استره بدست گرفته بیامد و محاسن خواجه بالا گرفت تا
موی چند تراشد. خواجه دیده باز کرد و آنحال مشاهده نموده پنداشت

کہ زن قصد کشتن او دارد برجست و دست زن محکم بگرفت و استرہ
از دست وے بستد و سرش باز کردہ برید۔ اولیاے زن را خبر شد خواجہ
را بگرفتند و بقصاص وے بکشتند۔ و بشومی سخن چین خان ومان آن
عزیز خراب شد۔

نظم

میان دو کس جنگ چون آتش است	سخن چین بدبخت ہیزم کش است
سیہ چاہ و مرد اندر وبستہ پائے	بہ از فتنہ بردن ز جائے بجائے

حکایت (۲) آوردہ اند کہ نوشیروان روزے مجلس آراست
یکے از ملازمان نوشیروان شخصے را پیش وے غمازی کرد نوشیروان
گفت این سخن را تحقیق میکنم اگر راست است ترا بسبب غمازی
دشمن خواہم گرفت و اگر دروغ است ترا بجہت آن عقوبت خواہم
کرد۔ و اگر توبہ میکنی از تو خواہم درگذا نید۔ گفت توبہ کردم
نوشیروان گفت۔ من عفو کردم۔

نظم

ہر کہ غمازی کند نزدیک شاہ	ہم نزد شاہ گردد روسیاہ
عالمے در آتش و دود انداز د	نے خدائے خلق خوشنود اندازد
